

מבוא למאמרו של ח' חפץ על מלכות פרס ומדי

א. פתיחה

המאמר שלפנינו מציג גישה לא מקובלת ואולי אף מהפכנית על תקופת שיבת ציון וראשית ימי הבית השני בפרט, ועל תקופת האימפריה הפרסית בכלל. המחבר, ד"ר ח' חפץ, מנסה במאמרו לערער במידה רבה את יסודותיו של המחקר ההיסטורי של תקופה זו, יסודות המקובלים בעולם מזה מאות שנים. המחבר טוען וחוזר וטוען במאמרו, שהמחקר על התקופה הנדונה השתית את יסודותיו בעיקר על סופרים יווניים, שמהימנותם אינה דבר המובן מאליה, ועל מסקנות של חוקרים מדורות מאוחרים יותר, שתירצו את הסתירות שבדברי היוונים, הכריעו במחלוקות ביניהם, והשלימו על-פי הבנתם את החסר שבדברי היוונים על-פי ראות עיניהם. לדבריו, אין דבריהם של החוקרים בבחינת הלכה למשה מסיני שאין לערער עליה. העובדה שהרוב המוחלט של החוקרים נתנבאו בנושאים אלו בסגנון אחד, אף היא אינה ראייה, שהרי לרוב נטלו דבריהם איש מרעהו ומקודמיהם, ורק מעטים חזרו ליסודות בניין המחקר ההיסטורי כדי לבדוק את אמיתותם. בין המעטים שעשו זאת, ובהם פרופ' וליקובסקי, רב הוא משקלם היחסי של אלו שלא קיבלו כמה מהנחות היסוד של המחקר המקובל.

הטענה העיקרית העולה ממאמרו של ד"ר חפץ כלפי המחקר המקובל היא, שהחוקרים לא הביאו כלל בחשבון את דעת חז"ל ואת מקורותיהם שבמקרא בבואם ליישב את הסתירות ואת המחלוקות הרבות שבמקורות ההיסטוריים. הסיבות להתעלמות זו, לדעת המחבר, אינן אובייקטיביות ואינן משיקולים ענייניים, ובכך מתערערת אמינות טענותיהם.

בחיבורו נטל ד"ר חפץ את שיטת חז"ל כבסיס, ולאורה תירץ והסביר את דברי ההיסטוריונים היווניים ואת שאר מקורותיו של המחקר ההיסטורי. פעמים רבות הצליח לא רק ליישב מקורות אלו עם המסורת היהודית, אלא אף ליישב לאורה של זו סתירות וקושיות פנימיות במקורות המחקר שנתקשו בהן רבים, ולבנות שיטה מוצקה וברורה המסתמכת לא מעט על הנחות שעמדו ביסוד טענותיהם של גדולי המחקר ההיסטורי בדורות האחרונים. במקומות רבים לא שינה מדבריהם של וליקובסקי, הושנדר, אולמסטד, ראולנסון ואחרים, אלא מעט. אך הבסיס היה כאמור, המסורת היהודית.

עוד נציין, שהמחבר אינו מתיימר לקבוע שהתיאוריה שהוא מציג על סדר הזמנים בתקופה הנדונה היא בבחינת 'כזה ראה וקדש', ושפֶּל הקושיות וכל הנתונים מתורצים בה ללא דוחק וללא כל בעיה. טענתו היא, שהתיאוריה שהוא מציג אינה נופלת בביסוסה המדעי מדרכים אחרות המקובלות כיום על המחקר. ואם כך, הרי היתרון שבשיטתנו - התאמתה למסורת היהודית, שהצטיינה מעולם בהירותה וברציפותה - יתרון זה מכריע את הכף.

אין ספק שיהיו קוראים שיעלו ביקורת ותהיות על פרטים מן הדרך המוצגת במאמר, ואולי אף על כלל המאמר. אלו מוזמנים להעלות דבריהם על הכתב, וממילא מחוורא שמעתא, מתוך מלחמתה של תורה.

במבוא זה ננסה לסקור לפני הקורא משהו מתולדות המחלוקת בין המחקר ההיסטורי לבין שיטת המסורת היהודית בנושא הנדון - התקופה הפרסית, שיבת ציון וימי הבית השני - וכן להקנות לקורא מושגי יסוד על משמעותה, עד שלא יצלול הקורא במים אדירים, בסבך הפרטים שבמחקרו של הד"ר חפץ. ואם יתגלגל חידוש כלשהו אל תחת קולמוסנו, והיה שכרנו.

ב. בעיית התאריך במסורת חז"ל ובמחקר ההיסטורי

במניין שנות עולם ובסדר קורותיו נפלו מחלוקות רבות בין המחקר ההיסטורי המקובל לבין פרשנות חז"ל למקרא (כגון מניין שנות שעבוד מצרים) ומסורתם מן התקופה הבתר-מקראית ועד למניין שטרות. מתחילת מניין שטרות ישנה ספירה מסודרת הן בלוח העברי והן במחקר ההיסטורי, וסדר האירועים עד ימינו מוסכם, פחות או יותר, עם סטיות קלות.

במסורת היהודית מקובל, שמניין שטרות מתחיל שלוש מאות ושמננים שנה לפני חורבן הבית השני¹, והיא שנת ג' אלפים תמ"ח או תמ"ט לבריאת העולם. כך עולה מתשובת רב שרירא גאון באיגרתו² ומדברי ריה"ל בכוזרי (סוף ספר שלישי), רמב"ם (גירושין, ד', יב; שמיטה ויובל, י', ד), ראב"ד בספר הקבלה³, כפתור ופרח, שו"ת מהרלב"ח (קמ"ג) ועוד. חשבון זה עולה במפורש מן הגמרא בעבודה זרה, ט, ע"ב. שם נאמר, ששנת ד' אלפים רל"א לבריאת העולם מאוחרת שלוש שנים לשנת ת' לחורבן הבית. חורבן הבית היה בשנת ש"פ למניין שטרות כנזכר לעיל. כלומר - הפרש המניינים הוא ג'תמ"ח⁴.

מאידך גיסא, מקובל במחקר ההיסטורי, ששנת ההתחלה של מניין שטרות היא שנת 312 לפני סה"נ. ומכאן ואילך, כאמור, כמעט שאין סתירות בין שני המניינים. האירועים בתקופה היוונית ובתקופה החשמונאית מתועדים ומתוארכים היטב בספרות אותה תקופה, ובעיקר בספר החשמונאים, וכן התארכים בתקופה החשמונאית המאוחרת ובתקופה הרומית ולאחר החורבן.⁵

¹ עיין רש"י, עבודה זרה, ט, ע"א, ר"ה מ"ח שנה.

² עיין איגרת רב שרירא גאון, מהדורת ב"מ לוי, עמ' 2-4 ובהערות שם. ועיין עוד, מאור עינים לעזריה מן האדומים, פרק כ"ד (הוצאת מקור, ירושלים, תש"ל, עמ' 254).

³ סדר האמוראים בדור השישי - רב אשי.

⁴ נציין שר' אברהם הנשיא (שדבריו הובאו במאור עיניים לעזריה מן האדומים) ואחרים, סטו ממניין זה בכמה שנים, אך הדעה המקובלת היא כפי שהזכרנו. ועיין בכל זה גם במאור עינים שצוין בהערות הקודמות.

⁵ עם זאת נציין, שקיימת לכאורה סתירה באשר לשנת חורבן בית שני. על-פי מסורת חז"ל בשנת ג' תתכ"ח (68 לסה"נ), ועל-פי המחקר ההיסטורי בשנת 70. אך סתירה מדומה זו ניתנת בקלות ליישוב מקומי ואינה חלק מן הבעיה הכללית.

הבעיה הגדולה הקיימת עד למניין שטרות היא כפולה. בעם ישראל לא ידוע על לוח רצוף ומסודר של שנים בתקופה הקדומה.⁶ בתקופת המקרא, למשל, נמנו בדרך כלל תאריכים לשנות מלכים, וכשאלו נפלו וקמו יורשיהם, החל המניין מחדש. אף המחקר ההיסטורי משחזר את השנים אל העבר בדרכים שונות, ועל-פי השערות והכרעות בין סתירות; ושוב, ללא מניין מוצק מסודר המאפיין את התקופה היוונית-הלניסטית ואת התקופות שאחריה. ומכאן פתח למחלוקות ולסתירות שבין המסורת היהודית למחקר ההיסטורי.

הסתירה הגדולה ביותר והמפורסמת ביותר מתייחסת לתקופת האימפריה הפרסית ולראשית ימי הבית השני עד למניין שטרות, וממילא לכלל ימי הבית. על-פי מסורת חז"ל,⁷ עמד הבית השני במשך ארבע מאות ועשרים שנה. על-פי התיארוך המקובל נבנה הבית השני בשנת 516- לפסה"נ ועמד עד שנת 70 לסה"נ, כלומר 586 שנים. אף אם נתעלם מן הפער לגבי שנת חורבנו של הבית - פער של שנתיים, שכבר כתבנו לעיל⁸ שניתן ליישבו - ישנו הפער הידוע של 164 שנים במשך שנות הבית. ואולם הפער גדול עוד יותר, מכיוון שעיון בדברי בעל סדר עולם מראה, שמניין שנות הבית מתחיל מתחילת בניינו בשנת שתיים לדריוש (חגי, פרק א') ולא משנת חנוכתו בשנת שש לדריוש (עזרא, פרק ו'), בעוד ששנת 516- מקובלת כשנת חנוכת הבית השני - שנת שש לדריוש. הפער בין הלוחות הוא אפוא 169 שנים. לפי זה טענו מחשבים רבים,⁹ שאם נניח שהבית השני החל להיבנות בשנת גית"ח (כמוכח מפסוקי המקרא וכפי שיבואר להלן), ואם אכן שנה זו היא - (520/1-) (שנת שתיים לדריוש, כאמור), הרי שהשנה הנוכחית (שנת ה'תשנ"א) היא שנת 5919 לבריאת העולם (ה'יתתק"כ). [המחשבים השונים הגיעו למסקנה שונה במעט - 5915; וזאת משום שלא הביאו בחשבון שיש למנות את שנות הבית מ- (520/1-) ולא מ- (515-).]

הבעיה העיקרית (אך לא היחידה) בפער השנים הגדול בין שני המניינים לגבי ימי הבית השני, מתרכזת בתקופת מלכות פרס בפני הבית. על-פי בעל סדר עולם (שם) והגמרא בעבודה זרה (שם), מלכות פרסם בפני הבית ל"ד שנים. על-פי המקובל במחקר ההיסטורי שלטה פרט באזורנו עד שנת (332-) לפני סה"נ. כלומר, כמאה ותשעים שנה משנת שתיים

⁶ מניין לבריאת העולם החל כנראה באמצע ימי הביניים. רב שרירא גאון מזכיר כאמור את מניין שטרות בלבד (פרט למקום אחד) והרמב"ם שהובא לעיל מזכיר את שני המניינים, מניין שטרות והמניין לבריאת העולם, במקביל.

⁷ סדר עולם רבה, פרק ל'; עבודה זרה, ט, ע"א; רש"י, שם; ובבבא-בבא, ג, ע"ב, ד"ה בשנים, ובמפורש בסדר עולם זוטא, פרק ט'.

⁸ ראה לעיל, הערה 5.

⁹ עיין, למשל: ש' קידר, 'התשמי"ד האומנם?', ביכורים א (תשמ"ד), הוצאת ישיבת הקיבוץ הדתי; ש' הכהן, מבוא לספרי שיבת ציון במקרא, רמת-גן, תשמ"ח, עמ' 67-68, ושם בשם הרב שמעון שואב (במאמרו 'כרונולוגיה יהודית משווה' [אנגלית], עטרת צבי, ספר היובל ל"י ברויאר, ניו יורק 1962, עמ' 177-197).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לדריוש שהחל הבית להיבנות, בתקופה זו קיים פער של כ-155 שנים. פער נוסף, קטן יותר, קיים בתחילת התקופה היוונית, עד לתחילת מניין שטרות. לחשבונם של חז"ל אורך תקופה זו שש שנים (עבודה זרה, י, ע"א). לחשבון המקובל - כעשרים שנה (332- עד 312- לפני סה"נ). הפער הוא של כארבע עשרה שנים, וביחד כפי שכבר כתבנו - 169 שנים. מתחילת מניין שטרות הפערים הם, כאמור, קטנים מאוד, ולא נתייחס אליהם.

כאן המקום להעיר, שהחשבון שהובא לעיל, והמציב אותנו בשנת 5920 לבריאת העולם במקום בהתשנ"א (5751) לבריאה, הוא חשבון כלאיים, שאינו מבוסס לא על מסורת חז"ל ולא על המחקר ההיסטורי, אלא עובר באופן כמעט שרירותי משיטה אחת לחברתה. ונבאר דברינו.

חשבון ה'תשנ"א שאנו מונים והמבוסס על המסורת היהודית, הוא כדלהלן:

שנת 1656 - המבול (החישוב על-פי הפסוקים בבראשית ה'ו').

1948 - לידת אברהם (החישוב על-פי בראשית, י"א).

2048 - לידת יצחק (בראשית, כ"א, ה).

2448 - יציאת מצרים (על-פי בראשית, ט"ו, יג, לשיטת רש"י בשמות, י"ב, מ).

2928 - תחילת בניין המקדש (על-פי מלכ"א, ו', א).

3338 - חורבן בית ראשון (ערכין, יב, ע"ב, ועיי"ש ברש"י).

3408 - תחילת בניין בית שני (סדר עולם, פרק כ"ח; וכנראה על-פי זכריה, א', ז-יב).

3828 - חורבן בית שני (סדר עולם, שם, שעמד 420 שנה).

מהנחה ששנת החורבן ידועה ומוכרת, אנו מגיעים להפרש המספרי המוכר של כ-3760 שנים בין הספירה לבריאת העולם ובין הספירה הנוצרית, שלפיה בנה המחקר ההיסטורי את הלוח הכרונולוגי שלו. הוא הגיע כאמור, למסקנה דומה, שחורבן בית שני היה בשנת 70-68 לסה"נ, היינו 70-68 שנה לאחר שנת 3760 לבריאה, זההה לשנת 3828 שהובאה לעיל בשיטת בעל סדר עולם. ההתאמה, עד כדי דיוק של שנה אחת או שתיים בין המחקר ההיסטורי למסורת היהודית למרות פער השנים הגדול המצוי ביניהם בעניין משך זמנה של התקופה הפרסית ושנות הבית השני (כאמור - למחקר - כ-590 שנה ולמסורת היהודית - 420), התאמה זו קשורה לכך שהמחקר, המרבה בשנות הבית השני, מצמצם מעט את שנות הבית הראשון (כ-374 שנים במקום 410 במסורת חז"ל), ומצמצם מאוד את התקופה שבין כיבוש הארץ ועד ראשיתה של מלכות ישראל. ובסך הכול הושוו המחקר ההיסטורי ומסורת חז"ל באותן אלף שנים שבין יציאת מצרים למניין שטרות¹⁰ (בתקופה שלפני

¹⁰ אלף השנים שבין יציאת מצרים למניין שטרות נזכרו ברש"י, ע"ז, י, ע"א, ד"ה ושבקי לאלפא קמא. וכן בביאור הגר"א לסדר עולם רבה, פרק ל'. וראה: ש' לוסטיג, 'מדע מבוסס ומדע משוער', שמעתיך, שנה ו, גיליון 23, עמ' 45. במדע דעות שונות בתאריך יציאת מצרים. הנפוצה שבהן קובעת אותו בסביבות -1310. ומניין שטרות מתחיל כאמור בשנת 312 לפסה"נ, כלומר ביניהם כאלף שנה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

יציאת מצרים, המחקר ההיסטורי כמעט שאינו עוסק במניין שנים מדויק, וממילא מניינינו עד יציאת מצרים אינו מעלה ואינו מוריד לענייננו). רק שיטה המקבלת את המסורת היהודית בכל הנוגע למקרא אך אינה מקבלת אותה בתקופה שאחרי המקרא, מגיעה למסקנה שעלינו להוסיף כמאה ושבעים שנות היסטוריה למניין המקובל. פער זה של כ-170 שנה בראשית ימי הבית השני, הוא סלע המחלוקת החשוב הראשון בין שיטת חז"ל בעניין זה לבין המחקר ההיסטורי. אך ישנן גם מחלוקות נוספות.

ג. המחלוקת על הרקע ההיסטורי למגילת אסתר

מחלוקת חשובה הקשורה במחלוקת הקודמת היא זו הקשורה למגילת אסתר, לזמנה ולרקעה ההיסטורי. במחקר ההיסטורי רבו הדעות על כך, אך כדי להציגן עלינו להביא תחילה את רשימת מלכי פרס על-פי המקובל¹¹:

558- עד 530-	– כורש. ובתוך זה מ- (539-) מלך על בבל, ובאותה שנה נתן את הצהרתו בדבר שיבת ציון ובניין המקדש.
530- עד 522-	– כנבוזי, כמביסט (הצורה הפרסית של השם וצורתו היוונית וכן להלן לגבי חשיארש כסרכסס).
522- עד 486-	– דריוש הגדול.
485- עד 465-	– חשיארש, כסרכסס.
465- עד 424-	– ארתחשסתא הראשון.
424- עד 404-	– דריוש השני.
404- עד 359-	– ארתחשסתא השני.
358- עד 337-	– ארתחשסתא השלישי.
337- עד 335-	– ארסס.
335- עד 332-	– דריוש השלישי.

נשוב למגילת אסתר. הדעה המקדימה את סיפור המגילה במחקר ההיסטורי (בין אלו המאמינים בקיומה כאירוע היסטורי), והיא גם הדעה הרווחת ביותר, מזהה את אחשוורוש של המגילה עם חשיארש-כסרכסס.¹² היא עושה זאת בין השאר בגלל הדמיון בשמות, ובעיקר לאור הכתיב באסתר, 'י', א, "אחשרש" (הא' היא תוספת עברית מתקיפת הבית השני למלות לעז רבות וכגון 'פרסים' בספר עזרא - 'אפרסיא' [עזרא, ד', ט]). ועלפי המסופר בהרודוטוס אכן מתאימה חצרו של חשיארש-כסרכסס לתיאורי חצר המלכות במגילת אסתר, אף כי בכך אין ראיה נחרצת, שהרי חצר כזו תוארה אצל מלכים פרסיים רבים.

¹¹ עיין: ח' תדמור, ערך 'כרונולוגיה', אנציקלופדיה מקראית, כרך ד, עמ' 304-305. וישנם שינויים קלים על-פי היסטוריונים אחרים.

¹² עיין למשל: מ"צ סגל, מבוא למקרא, ירושלים, תשל"ז, כרך ב, עמ' 723; גבריאל חיים כהן, דעת מקרא, מבוא למגילת אסתר.

לפי זה יש להניח, שהסערות הגדולות שברקע סיפורי המגילה קשורות בזעזועים הכבדים בממלכה הפרסית בעקבות מלחמותיו של כסרכסס במדינות יוון ובתבוסותיו בתרמופילי ובסלמיס (480- עד 479). שנת שלוש למלכו של אחשורוש, שבה נערך המשתה לחיל פרס ומדי, היא שנת 483-, והיא השנה שבה גויס כל חיל פרס ומדי והחלו ההכנות למלחמה הגדולה ביוונים. שנת שבע למלכו, השנה שבה נשא את אסתר (אסתר, ב', טז) היא שנת 478-, שבה חזר כסרכסס מוכה ממלחמתו ביוונים, ושקע בענייני ארמונו, בעסקי נשים, ומסר את ניהול הממלכה בפועל בידי יועציו. על רקע זה יש לראות את התסיסה ואת ניסיונם של בגתן ותרש לשלוח יד באחשורוש, את מסירת הממלכה והטבעת בידי המן, את האיסור החמור להיכנס לחצר המלך בלא רשות, ואולי גם את הכוונתה של התסיסה על התבוסה בידי שונאי ישראל כנגד היהודים, שלחמו בעיקר תחת פיקודו של הצבא הפיניקי מקרתגו, צבא שהוכה בראשית קרב סלמרס, ואשר בתבוסתו תלה כסרכסס את כישלונו במלחמה.¹³

אך מיוסף בן מתתיהו (קדמוניות יא, ו, יא) עולה בבירור שאחשורוש של המגילה הוא ארתחשסתא שאחרי אחשורוש, כלומר - ארתחשסתא הראשון, וכך משמע לכאורה מתרגום השבעים, שציין ששם המלך ארתכסרכסס. לדעתו של יוסף אירע מעשה המגילה לאחר עליית עזרא ונחמיה.

הושנדר¹⁴ נחשב כהיסטוריון המאחר מכולם את סיפור המגילה, והוא מזהה את אחשורוש עם ארתחשסתא השני, כלומר קובע את סיפור המגילה בראשית המאה הרביעית לפסה"נ. לדעה זו חשיבות מיוחדת לענייננו, וכפי שיבואר בהמשך. זמן רב נחשבה דעתו כדחוייה (עיין ערך 'אחשורוש', אנציקלופדיה מקראית, כרך א, עמ' 234), אך לאחרונה הייתה לה עדנה במאמריהם של כמה חוקרים שנטו לאמץ אותה. עוד נציין, שהר"י אברבנאל בפירושו לדניאל "מעייני הישועה" (מעייני יא, תמר ג) מתפלמס עם דעת החוקרים בשאלת מספר מלכי פרס ומשך זמנם. והדעה שהוא הכיר הייתה כזו של הושנדר, שמעשה אסתר ומרדכי היה בימי ארתחשסתא השני והוא אחשורוש. הר"י אברבנאל טוען נגד דעה זו רק זאת, שלפיה יש מְמלכות יהויכין עד אחשורוש 240 שנה, ומכיוון שמרדכי הוגלה עם יכניה (אסתר, ב', ב) הרי שהיה בזמן אחשורוש בגיל שאינו מתקבל על הדעת. ואף שקושייה זו כשלעצמה ניתן לתרץ בדרכים המקובלות ולומר שלא מרדכי הוגלה אלא אחד מאבותיו, מכל מקום נראה שהמחקר שהכיר הר"י אברבנאל דומה מבחינת סדרי הזמנים למחקר בתקופתנו, הטוען שגלות יהויכין הייתה ב-597- וארתחשסתא השני מלך עד 359-, כ-240 שנה לאחר גלות יהויכין. גם ר"ד גנו בצמח דוד הכיר דעה זו, שאחשורוש הוא ארתחשסתא השני, וכן עזריה מן האדומים בספרו מאור עיניים.¹⁵

¹³ יוסף בן מתתיהו מציין (בספרו נגד אפיון), שהיהודים לחמו בצבא אחשורוש.

¹⁴ עיין להלן במאמרו של ד"ר חפץ, הערה 117. דעתו הובאה גם באנציקלופדיה מקראית ערך 'אסתר' וערך 'אחשורוש', וכן באנציקלופדיה עברית ערך 'אסתר - מגילת' ועוד.

¹⁵ ר"ד גנו, צמח דוד, החלק השני - מלכות פרס, מהדורת ברויאר, עמ' 191. בהערות שם מפנה המהדיר לספר מאור עיניים.

על-פי האמור, ומהנחת המחקר שחנכת הבית השני הייתה בשנת 516-, אירע סיפור המגילה כארבעים שנה לאחר בניין הבית, לדעת המקדימים; וכמאה ושלושים שנה לאחר בניין הבית, לדעת המאחרים.

אך דעת חז"ל [כמעט]¹⁶ בכל מקום היא, שסיפור המגילה היה אחרי הצהרת כורש אך קודם בניין הבית; כלומר - בתקופה שבין כורש בעל ההצהרה ובין דריוש, שבימיו נבנה המקדש. עיתויה זה של המגילה לפני בניין הבית, נובע בהכרח מחשבונו, שמלכות פרסים בפני הבית 34 שנים. שהרי בנחמיה (י"ג, ו) נזכרות שלושים ושתיים שנה, ועוד שנה נוספת לארתחשטא-דריוש (לדעת חז"ל זהו מלך אחד, ונדון בכך בהמשך). ואם כך, הרי אין מקום לשנים עשרה שנותיו של אחשורוש הנזכרות במגילה (ג', ז), שיהיו בפני הבית. ועל כרחנו יש למנותן שלא בתוך אותן ל"ד שנים שבפני הבית אלא לפניו.

פתרון הבעיה נעוץ כאמור, בכך, שחז"ל שמנו לאחשורוש ארבע עשרה שנה¹⁷, מנו אותן לפני ימי הבית, בתוך שמונה עשרה השנים שמנו בין הצהרת כורש לייסוד המקדש. ונבאר את דברינו. בעל סדר עולם, שאמר שמלכות פרסים בפני הבית ל"ד שנים, מנה לכל מלכות הפרסים משנת אחת לכורש - חמישים ושתיים שנה.¹⁸ שמונה עשרה השנים העודפות על ל"ד היו בין שנת אחת לכורש לשנת שתיים לדריוש, שבה נוסד הבית, כלומר, החל בניינו.¹⁹ י"ח שנים אלו חושבו כהפרש שבין תחילתן וסופן של שתי תקופות של שבעים שנה הקשורות בגלות ובשיבת ציון והנזכרות בנביאים.

ירמיהו (כ"ה, יא-יב) מזכיר שבעים שנות שלטון בבלי מן השנה הראשונה לנבוכדנאצר המתחילות בשנת ארבע ליהויקים מלך יהודה (כ"ה, א). הוא אף מדבר על פקידת עם ישראל ושיבתם לארצם בתום שבעים השנים (כ"ט, י), והכוונה לשיבת ציון בשנת אחת לכורש, שהיא ראשונה למלכות הפרסים וכמבואר בדבה"ב, ל"ו, כ-כג.²⁰ זכריה מדבר על שבעים שנה מחורבן ירושלים ועד שנת שתיים לדריוש, שבה יוסד בית ה'.²¹ והואיל ומתחילת שבעים שנה של ירמיהו שהיו **בשנה הראשונה** לנבוכדנאצר (כ"ה, א) עד לתחילת שבעים שנה של זכריה עם החורבן, **בשנת תשע עשרה** לנבוכדנאצר (מלכ"ב, כ"ה, ח) יש שמונה עשרה שנה, יוצא שגם בין סוף שבעים של ירמיהו, הצהרת כורש, לבין סוף שבעים של זכריה, תחילת יסוד הבית, ישנן י"ח שנה. גם התיארוך של

¹⁶ את הדעה החולקת של פרקי דרבי אליעזר נביא בהמשך.

¹⁷ עיין סדר עולם, פרק כ"ט; מגילה, יא, ע"ב. כאמור, נס פורים היה בסוף שנת שנים עשרה לאחשורוש (עיין אסתר, ג"ז; ט', א). אחרי הנס כתב מרדכי ספרים לכל היהודים לקיים עליהם את ימי הפורים (ט', כ-כא) לשנה הבאה, וכנראה כעבור שנה, כשימי הפורים לא נתקבלו בכלל ישראל, שלחו אסתר ומרדכי "את כל תק"ף", איגרת פורים שנייה ותקיפה יותר, ודרשו לקיים את ימי הפורים (ט', כט-ל). "ומאמר אסתר ק"ם דברי הפורים האלה" (ט', לב), ושנתיים אחרי הנס כמתואר, הייתה שנת ארבע עשרה לאחשורוש.

¹⁸ סדר עולם, פרק ל', על-פי הגהת הגר"א וריעב"ץ.

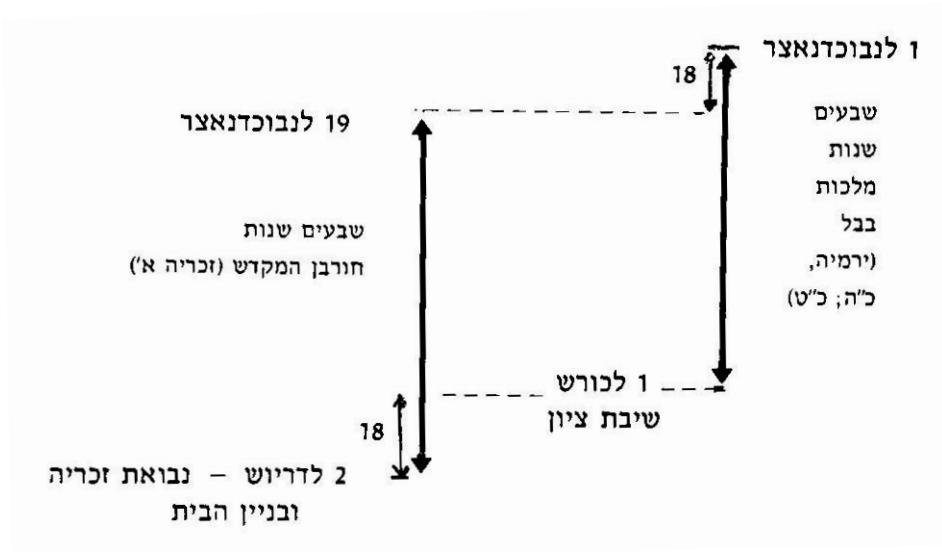
¹⁹ עיין חגי, א' ב'.

²⁰ ועיין עוד דניאל, ט', א-ב ובראב"ע, ובגמרא, מגילה, יב ע"א.

²¹ זכריה א', ז-יז. (ייסוד בית ה' בשנת שתיים לדריוש נזכר כאמור, בחגי.)

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

המחקר ההיסטורי מסכים לכך, והוא קובע את שנת אחת לכורש ב-538/9- ואת שנת שתיים לדריוש ב-520/1-. אך החלוקה הפנימית בתוך אותן שנים במחקר ההיסטורי שונה מזו של חז"ל. המחקר ההיסטורי, כפי שרשמנו לעיל, סבור שכורש מלך 8-9 שנים (530-539), כנבוזי מלך מספר שנים דומה (522-530), ושנה או שתיים אחרונות מלך דריוש. חז"ל טענו שכורש מלך שלוש שנים (ואלו הוזכרו במפורש בדניאל, י', א) וארבע עשרה מלך אחשורוש²², ושתי האחרונות הן שתי שנותיו הראשונות של דריוש.²³ להבהרת העניין נציג את התרשים הבא:

מחלוקת זו בדבר זמנה של המגילה חורגת מן התחום המצומצם של חישוב שנות מלכות פרס, אל שאלת הרקע ההיסטורי, וכבר דנו בכך לעיל בהבנת הרקע על-פי המחקר ההיסטורי. אך חז"ל [כמעט] בכל מדרשיהם ראו את המגילה כחלק מן החורבן וחלק מן הרקע לבניין בית המקדש השני.

כך ראו את העונש שבא על אחשורוש, על שביטל מלאכת בניין בית המקדש (אסת"ר, א, א); את עונשה של ושתי, על שיעצה לבטל את מלאכת הבניין (ילק"ש אסתר,

²² ולעיל ביארנו כיצד הוציאו חז"ל מספר זה מן הכתובים כאפשרות המזערית לשנותיו. וכן בכורש, אין ראייה מן המקרא שמלך שלוש שנים, אלא שמלך לפחות שלוש שנים.

²³ דברינו כאן לשיטת בעל סדר עולם. לגמרא במגילה, יא, ע"ב, חישוב שונה מעט, הנותן לכורש בערך שנה נוספת, ורש"י שם בדי"ה 'שנים מקוטעות' ילמד על סתירה זו ויישב אותה; עיי' שם.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

תתרמ"ט); את משתהו של אחשורוש השוּו למשתה בלשאצר שנעשה כשהמקדש חרב (אסת"ר, ג, ג) וכשאחשורוש משתמש בכלי המקדש (שם, ב', יא); ועוד.

את סיבת עונשם של ישראל שנתחייבו (שונאיהם) כליה רואים חז"ל בכך שנהנו מסעודתו של אחשורוש (מגילה, יב, ע"א); ושוב, זהו חטא שניתן להבינו בעיקר לאור האבלות על חורבן הבית שטרם נבנה מחדש.²⁴ ולדעת רשב"י (במסכת מגילה שם) חטאם של ישראל היה שהשתחוּו לצלם של נבוכדנאצר (עיין דניאל, ג'), ומשמע שהיה זה "אותו הדור" (וכנזכר בגמרא שם), ומשמע - סמוך למלכות בבל.

בכמה מדרשים²⁵ טוענים חז"ל שְנשתי הייתה בתו של בלשאצר מלך בבל ואחשורוש היה משרתו, וזה היה הרקע לסכסוך ביניהם, לניסיון של אחשורוש להשפילה, להתנשאותה של וּשתי עליו ולסירובה הפומבי לשמוע לפקודתו.²⁶

לגבי חכמי ישראל שבדור אומרים חז"ל שלא רצו לשפוט את וּשתי כיוון שמיום שחרב המקדש פסקה מהם רוח הקודש (אסת"ר, ד, א). מרדכי מספר להמן על מנחת העומר שהוקרבה בט"ז בניסן "כשהיה המקדש קיים" (אסת"ר י, ד). ומרדכי היה מיושבי לשכת הגזית בבית ראשון וידע שבעים לשון (מגילה, יג, ע"ב), וזה לא ייתכן כלל אם נאחר את סיפור המגילה עשרות שנים לאחר בניין בית שני. את דניאל חז"ל מזהים עם התך שליח אסתר (מגילה, טו, ע"א) או עם ממוכך²⁷ וטוענים, ששמי החופר בעל כתב השטנה נגד בניין הבית (עזרא, ד'), הוא בנו של המן (פתיחתא דאסתר, ה). ובמקום אחד אמרו (ויק"ר, יג, ה) שדריוש הוא בנה של אסתר המלכה מאחשורוש, וכך ביארו את אהדתו לעם ישראל ולבניין המקדש (עיין למשל ר"י אברבנאל, מעייני הישועה, מעיין יא, תמר ג).

מכל מקום ברור, שהקדמת אחשורוש לדריוש במסורת חז"ל אינה רק דעת בעל סדר עולם בשל אילוצו החשובני, אלא דעת חז"ל, לאורך כל מדרשיהם כמעט ללא חריג. לפי דרכם של חז"ל לא נוכל לקבל את הרקע ההיסטורי של מלחמות פרס ויוון כהסבר למעשה המגילה. ברור מדבריהם שהובאו לעיל, שהרקע למעשה היה אידיאולוגי-דתי. ואכן מחבר המאמר מציע במאמרו להלן הסבר נרחב למזימת השמדת היהודים על רקע סכסוך דתי בן אותה תקופה.

עוד נעיר, שמבחינה עקרונית יכולנו לצמצם את המחלוקת על המגילה בין חז"ל למחקר ההיסטורי עד למינימום ההכרחי, ולומר, שחז"ל זיהו את אחשורוש עם כנבוזי בן כורש ולא עם חשיארש בן דריוש, ואז תהא המחלוקת רק בחמש או שש שנים, בשאלה מתי החל כנבוזי למלוך לאחר הצהרת כורש. אפשרות כזו הייתה מסתייעת הן מכך שהמחקר ההיסטורי מכיר ביחסו הרע של כנבוזי ליהודים, והן מכך שחז"ל (תרגום שני,

²⁴ וכך ביארו חז"ל את העברת דין ערים מוקפות חומה הקוראות את המגילה בט"ו אדר מימות אחשורוש לימות יהושע בן נון - שחלקו כבוד לארץ ישראל שהייתה חרבה באותן ימים (ירושלמי מגילה, פ"א, ה"א).

²⁵ ילק"ש אסתר, תתרמ"ט, סוף פתיחתא דאסת"ר, ועוד.

²⁶ מגילה, יב, ע"ב; אסת"ר, ג, יד ועוד.

²⁷ פרקי דרבי אליעזר, מ"ט, ולמדרש זה חשיבות לענייננו להלן.

אסתר, א', ב) דיברו על מלחמתו של אחשורוש במצרים, והמחקר ההיסטורי קושר בעיקר את כנבוזי למלחמות פרס במצרים. אך מחבר המאמר נטה מדרך זו אל עבר מחלוקת עקרונית בכל סדרי הזמנים של התקופה, ואף זה יבואר בהרחבה בגוף המאמר.

ד. ארתחשסתא

מחלוקת אחרת בין חז"ל לבין המחקר ההיסטורי היא בדבר השם ארתחשסתא המופיע כמה פעמים בספר עזרא ונחמיה והידוע למחקר ההיסטורי גם ממקורות אחרים. כפי שהבאנו לעיל מרשימת המלכים אליבא דהמחקר ההיסטורי, היה ארתחשסתא שם פרטי או כינוי פרטי לשלושה ממלכי פרס: ארתחשסתא הראשון, השני והשלישי. היה זה שם כדריוש, כורש או כל שם אחר.

הבנה זו כשלעצמה עלולה ליצור בעיות בחשבון "מלכות פרסים ל"ד שנה בפני הבית", שהרי חשבון זה מתחיל כאמור, משנת שתיים לדריוש שהוא שנת **ייסוד** הבית. בספר עזרא (ו, טו) נזכר, **שחנכת** הבית הייתה בשנת שש לדריוש. כלומר, דריוש מלך חמש שנים בפני הבית (משנת שתיים עד שנת שש). אחריו מופיע (בעזרא, ז') המלך ארתחשסתא, ובנחמיה (י"ג, ו) מוזכרת במפורש שנת שלשים ושתיים לארתחשסתא, ובעקיפין מופיעה לפחות עוד שנה אחת למלכותו ("ולקץ ימים נשאלתי מן המלך"). גם אם נצמצם את שנות מלכותם של דריוש ושל ארתחשסתא רק לשנים הנזכרות בכתובים, כבר יש לנו **שלושים ושמונה** שנות מלכות פרס בפני הבית. אמנם עדיין אין כאן סתירה מפורשת לחשבונו של בעל סדר עולם, וזאת מכיוון שהגמרא במסכת ע"ז (י, ע"א), ההולכת בשיטתו של בעל סד"ע ומזכירה אותה (ט, ע"א), מציינת שש שנות ביניים (לעיל הוזכרו כשנים ג' אלפים תמ"ב-תמ"ח) הנוספות על ל"ד שנות מלכות פרס בפני הבית, ובשש שנים אלו כבר עלתה מלכות אלכסנדר מוקדון אך עדיין לא פשטה בכל העולם. וייתכן שהסיפור מנחמיה, י"ג, שהובא לעיל, הוא מתקופה זו, כשעדיין היה מלך בפרס עד שנת ארבעים בפני הבית. אך פתרון זה, אף שניאלץ להזכירו בהמשך, הוא פתרון דחוק, וחז"ל נטו לדרך שונה, מרווחת יותר. לדעת חז"ל ארתחשסתא הוא שם כללי, שם המלכות, וכשמות פרעה במצרים ואבימלך בארץ פלישתים. וזו לשון מדרש לקח טוב בפתיחתא דאסתר: "ומלכות אלו השלושה [=כורש, אחשורוש ודריוש] נקרא מלכות ארתחשסתא. כי ארתחשסתא הוא שם מלכות פרס כמו פרעה על שם מלכות מצרים ואבימלך על שם מלכות פלישתים ולכל אחד ואחד שמי". וכך הם דברי הגמרא במסכת ראש השנה (ג, ע"ב): "תנא - הוא כורש הוא דריוש הוא ארתחשסתא. וזו לשון מלכותו; ומה שמו - דריוש שמו". וכן בסדר עולם, פרק ל' - "הוא כורש הוא דריוש הוא ארתחשסתא, לפי שכל המלכות נקראת ארתחשסתא".

ואמנם, רבים חלקו בחריפות רבה על דברי סדר עולם והגמרא בכך. וזה לשון הראב"ע בספרו שפה ברורה: "כי כל איש דעת יבין שג' מלכים היו. נמצא בעל סדר עולם על מה יסמוך" (מהדורת ליפמאן, פיורדא תקצ"ט, דף ח). ואכן, פשטי המקראות אינם מאפשרים כלל להבין שכורש הוא דריוש, ואף בנוסחאות מדויקות של סדר עולם לא נמצא מאמר זה,

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

וכנראה שורבב לשם מן הגמרא בראש השנה (עיין סדר עולם, מהדורת רטנר, בהערה). המעיין בגמרא שם ובראשונים רואה שאין כוונת הגמרא לחבר את כורש המוזכר במקרא עם דריוש אלא לבאר שם את דברי ר' אבהו, שָמְנו לכורש המלך הַכָּשֶׁר מניסן, כמו שמונים למלכי ישראל; ומסיקה הגמרא שכוונתו של ר' אבהו לדריוש, וכינהו כורש לפי שכשר היה, וזוהי גם משמעות הדרשה על הפסוק בעזרא, ו', יד, ואכמ"ל. **אך מעולם לא עלה על זעת איש שכורש בעל הצהרת שיבת ציון הוא דריוש שבימיו נחנך הבית.**²⁸ וכן כתבו התוספות (שם, ג, ע"ב, ד"ה שנת), וכך הבין רש"י בספר עזרא וכל המפרשים במס' ראש השנה. אמנם, הזהות בין דריוש לארתחשסתא נשארת למסקנה. דריוש כשם פרטי של המלך וארתחשסתא כשם כללי, שם המלכות. הראב"ע בספר שפה ברורה הבין כאמור, שדריוש וארתחשסתא הם שניים, וכן כתב בפירושו לדניאל, ט', כה. אך שם, י"א, א, חזר בו ופירש כבעל סדר עולם, שדריוש הוא ארתחשסתא.

הבנה זו בשם ארתחשסתא פותרת את בעיית שנות מלכות פרס בפני הבית כדרך שונה. אם דריוש הוא ארתחשסתא, אין לחבר את שנותיהם, כיוון שהם מלך אחד, וחישוב מלכות פרסים בפני הבית ל"ד שנים מסתמך על שנות ארתחשסתא בלבד. ואם מתואר בנחמיה, שבשנת ל"ב נקרא לפרס לעמוד לפני המלך וחזר כעבור שנה ואז תיקן תקנות חדשות בדבר מעשרות הדגן התירוש והיצהר (י"ג, יב), הרי ניתן להניח ששה לפחות עוד שנה בירושלים, ולפחות עבר את ראש השנה בתשרי לאחר חזרתו לירושלים, שהרי מעשר הדגן קודם ראש השנה ומעשר היצהר אחריו, ואם כן, הגיע נחמיה לשנת ל"ד למלכות ארתחשסתא. וכיוון שהבית יוסד בשנת שתיים למלכות דריוש-ארתחשסתא הרי לנו שלושים ושלש שנים למלכות פרסים בפני הבית. שנה אחת ניתן לעני"ד להוסיף לכך על-פי דברי הגמרא בראש השנה שם, שבאמצע ימי דריוש שונתה ספירת השנים, והחלו לספור למלך מתשרי במקום מניסן, והרי לנו ל"ד שנים למלכות פרסים בפני הבית, המוזכרות או נרמזות בכתובים. אמנם, מחבר המאמר חולק על טענה זו וטוען שמסורת חז"ל בכך הייתה שאובה ממקורות חיצוניים, וידעו שדריוש מלך שלושים ושש שנים וכפי שמקובל במחקר ההיסטורי (-522 עד 486), ומשנת שתיים לדריוש חישבו חז"ל ל"ד שנים.²⁹ שלא כבמחלוקת לגבי סדרי הזמנים ולגבי זמנה של מגילת אסתר, בסוגיה זו של השם ארתחשסתא נטו מפרשים רבים מן ההולכים בעקבות חז"ל משיטת הגמרא וסדר עולם, ואכן ראו את ארתחשסתא כשם פרטי והוסיפו מלכים לפרס מלבד השלושה הנזכרים -

²⁸ לפי דברינו אלה נסתר חלק מן הבניין שבנו ר"ש הכהן וד"ר מ' ברויאר. שיטתם תידון להלן, פרק ט. והראב"ד בספר הקבלה נצמד כדברינו לכתובים, אך לא הוסיף את השנים מל"ב עד ל"ד כדברינו ולא חישב את השנה הנוספת בתחילת ימי דריוש, ולכן הכריע, שמלכות פרסים בפני הבית שלושים שנים בלבד.

²⁹ עדיין יש לבאר לשיטת חז"ל מדוע שינה המקרא בכתובתו מדריוש בפרק ו' בעזרא לארתחשסתא מפרק ז' ואילך. לכך אין לי תשובה ברורה אך ייתכן ששינוי זה קשור בדרך כלשהי למעבר מארמית בפרקים הי-ו לעברית מפרק ז' ואילך. ואמנם במעבר מעברית לארמית בפרק ד' מצאנו שינוי כזה, אך בכיוון ההפוך, ועדיין צ"ע.

כורש, אחשורוש ודריוש (שכולם נקראו ארתחשסתא). וכן כתב הגר"א בביאורו לסדר עולם, שדריוש וארתחשסתא מלכים שונים היו. וכן כתב הרז"ה בעל המאור בפירושו למסכת ראש השנה שם: "אבל הפירוש הנכון לפי הפשט זה שכתוב 'וטעם כורש ודריוש וארתחשסתא מלך פרסי שלושה מלכים היו'".

הרשב"א שם אמנם לא פירש נגד הגמרא, אך טען, שהיה ארתחשסתא נוסף לדריוש - ארתחשסתא שקדם לו, והוא ארתחשסתא שעצר את בניין הבית בעזרא, ד'. הריטב"א הפליג עוד יותר, והעלה אפשרות שהיו שלושה ארתחשסתא (ארתחשסתא שביטל את עבודת המקדש אחרי כורש, ארתחשסתא-דריוש וארתחשסתא שבימי נחמיה בעת בניין חומות ירושלים). פירוש דומה הביא הראב"ע בדניאל, י"א, א, בשם ר' משה הכהן.

רש"י בדניאל, י"א, א, מבאר את הפסוק על-פי יוסיפון ולא כבעל סדר עולם ומזכיר מלך נוסף על השלושה שבסדר עולם - כמביסס (כנבוזי)³⁰; לדעתו מלך כנבוזי בין כורש לאחשורוש.

ביחס למחלוקתם של הראשונים עם בעל סדר עולם והגמרא ביחס למספר מלכי פרס נציין רק את דברי הר"י אברבנאל במעייני הישועה (מעייני י"א, תמר ג): "ע"כ אמרתי, שחז"ל לא שללו שלא היו יותר מג' מלכים בפרס ולא מנו אותם, אבל אמרו בלבד אותם שקיבלו ישראל מהם אם טוב ואם רע, שהם כורש ואחשורוש ודריוש". ונתן שם לכך גם סברות נוספות.

מכל מקום, לפי דרכנו למדנו, שאף שנחלקו ראשונים על בעל סדר עולם במניין מלכי פרס ובשאלה אם אכן היה ארתחשסתא שם פרטי של מלך נוסף, מכל מקום לא מצאנו שסטו משיטתם העקרונית של חז"ל במניין שנות מלכות פרס. שהרי אף אלו הסוברים שארתחשסתא (כשם פרטי) מלך אחרי דריוש, יכולים עדיין, כאמור לעיל, 'לדחוס' את חמש שנותיו של דריוש שבפני הבית עם שלושים ושתיים שנות ארתחשסתא הנזכרות במקרא אל תוך ארבעים השנים בפני הבית שבהם הייתה עדיין מלכות פרס קיימת.³¹

למחלוקת בין המחקר ההיסטורי לבין חז"ל על סדרם של מלכי פרס ומשך תקופתם ישנן השפעות חשובות נוספות על פירוש ספר עזרא ונחמיה, ונציין את אלו הנראות לנו עיקריות:

א. בפרק ו' בעזרא מתואר בניין הבית וחנוכתו בשנת **שש** לדריוש. פרק ז' מתחיל במלים "ואחר הדברים האלה במלכות ארתחשסתא מלך פרס" (ז', א), ובו מסופר על עליית עזרא בשנת שבע לארתחשסתא (ז-ח). מדרש חז"ל אומר, ש"אחר הדברים האלה"

³⁰ בלשונו של יוסיפון - כמבישה.

³¹ אמנם, אם נלך בדרכו של ר' דוד גזו בעל צמח דוד (חלק שני, עמ' 187, מהדורת ברויאר) נצטרך לחרוג מגבולות ארבעים השנים לכל הסוברים שארתחשסתא הוא שם פרטי. שהרי מוסכם על כולם שהמלך שנהרג בידי אלכסנדר היה דריוש. ואם כך נצטרך לומר שאחרי כורש - (כמבישה) - אחשורוש - דריוש - ארתחשסתא מלך דריוש האחרון, ואותו כבר לא נוכל לדחוס במסגרת ארבעים השנים. אך לראב"ע חשבון אחר (עיני כפירושו לדניאל, ט', כה), ולפיו עדיין אנו בגבולות חשבון בעל סדר עולם. וכן אינני בטוח שכולם הסכימו עם בעל צמח דוד, שהמלך האחרון היה שמו בהכרח דריוש.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בכל מקום - כוונתו סמוך. ואכן שנת שבע לארתחשסתא היא השנה הסמוכה לשנת שש לדריוש, ועברה כשנה וחצי בין חנוכת המקדש לעליית עזרא (עיין ראש השנה, ג, ע"ב). סיפורו של ספר עזרא הוא אפוא סיפור רצוף ועוקב משיבת ציון בימי זרובבל ויהושע ועד עזרא ונחמיה. אף בניין חומות ירושלים בימי נחמיה בשנת עשרים לארתחשסתא (נחמיה, א', א; ב', א) היה זמן קצר בלבד, כארבע עשרה שנים לאחר בניין המקדש. ובמשך כל זמנו של ספר עזרא משנת אחת לכורש ועד שנת שלושים וארבע עברו כחמישים ושתיים שנים.³² אך לדעת המחקר ההיסטורי מחולקים ספרי עזרא ונחמיה לשתי חטיבות היסטוריות שונות, כמעט ללא קשר ביניהן. בראשונה - עזרא א'-ו', באים פרקי שיבת ציון ובניין המקדש בימי זרובבל ויהושע ובימי הנביאים חגי וזכריה, וזמנה בין 539- (הצהרת כורש) ל-516 (חנוכת המקדש). בשנייה - מעזרא, ז', ועד סוף נחמיה, באים פרקי העלייה השנייה, בניין ירושלים ומפעלי השיקום החברתי והרוחני של עזרא ונחמיה והנביא מלאכי שזמנם בין 458- (שבע לארתחשסתא הראשון) ל-431- (34 לארתחשסתא. עיין לעיל).³³ בין שתי החטיבות שבספר קיים חלל ריק של קרוב לשישים שנה, שאליו רומזת פתיחת פרק ז' בעזרא - "ואחר הדברים האלה".

ב. פרשת איגרות השטנה בעזרא, ד'. בהקדמה לאיגרת השטנה נגד יהודי ירושלים נאמרו הפסוקים:

"ויהי עם הארץ מרפים ידי עם יהודה ומבלהים [ומבְּהָלִים קרין] אותם לבנות. וסֹכְרִים עליהם יועצים להפר עצתם כל ימי כורש מלך פרס ועד מלכות דריוש מלך פרס. ובמלכות אחשוורוש בתחלת מלכותו כתבו שטנה על יִשְׁבֵי יהודה וירושלם. ובימי ארתחששתא כתב בְּשָׁלֵם" וכו' (עזרא, ד', ד-ז).

ובהמשך מופיע תוכנה של איגרת השטנה מימי ארתחשסתא, תשובת המלך וביטול הבניין. ביטול הבניין מתואר בפס' כג, ואחר כך נזכר:

"באדין בטלת עבידת בית אלהא די בירושלם והות בטלא עד שנת תרתין למלכות דריוש מלך פרס" (ד', כד).

³² עיין בחישובנו לעיל, שעברו לפחות שנתיים משנת שלושים ושתיים לארתחשסתא, הנקובה בפירוש, ועד לסיום הספר. נציין כאן, שלתירוץ ראשון בתוספות, ר"ה, ג, ע"ב, ד"ה שנת, נבנתה חומת נחמיה עוד לפני חנוכת המקדש, ושנת עשרים לארתחשסתא כוונתה לשנת עשרים למלכות פרס בכלל, והיא שנת שלוש לדריוש. אך כל המפרשים נקטו כתירוץ השני בתוספות, שהחומה נבנתה כארבע עשרה שנים לאחר חנוכת המקדש, וכפי שכתבנו בפנים.

³³ וייתכן שיש להוסיף לכך עוד כעשרים שנה עד למפקד בימי דריוש הפרסי (נחמיה, י"ב, כב), שהוא לדעת המחקר דריוש השני.

לפי חז"ל כתבי השטנה היו מימי **כורש** (כתב השטנה הראשון) ועד מלכות **דריוש** (כתב השטנה האחרון), ובמלכות **אחשורוש** (כלומר, בין השניים הקודמים), כתבו שטנה על יושבי יהודה וירושלים. וההמשך "ובימי **ארתחששתא**" כוונתו לכתב השטנה הראשון וארתחששתא הוא כורש (רש"י), או לכתב השטנה הנזכר בסמוך על ימי אחשורוש, ואחשורוש הוא ארתחששתא הנזכר (ראב"ע).³⁴

לפי זה אכן עוסק כתב השטנה בביטול בניין המקדש (אף שבית המקדש לא נזכר בכתב השטנה במפורש), ובעקבות תשובת ארתחששתא נתבטל בניין המקדש. וזה מה שנאמר בפס' כד שנוכר לעיל, שנתבטלה עבודת בית האלוהים בירושלים עד שנת שתיים לדריוש מלך פרס, ואז החלה מחדש במצוות חגי וזכריה, וכמסופר בפרק ה' בעזרא, והפרשיות כסדרן.

אך לפי רשימת מלכי פרס על-פי המחקר ההיסטורי חייבים לפרש את סדר הפרשיות בצורה שונה: כתבי השטנה היו כל ימי **כורש** מלך פרס (כתבי השטנה הראשונים) ועד מלכות **דריוש** מלך פרס (כתבי השטנה השניים), ובמלכות **אחשורוש** בתחילת מלכותו כתבו שטנה על יושבי יהודה וירושלים (סדרה שלישית של כתבי שטנה), ובימי ארתחששתא כתב בשלם מתרדת וכו' (כתבי השטנה האחרונים המתוארים בכתוב).³⁵ לפי זה, כתב השטנה המתואר של ימי ארתחששתא אינו קשור כלל לבניין המקדש (וכבר אמרנו שהמקדש אינו נזכר בו) שהרי המקדש כבר נחנך בשנת שש לדריוש (516-) וכתב זה שמימי ארתחששתא אינו יכול להיות לפני 465-, השנה שבה עלה למלוכה. ועל כורחנו עוסק כתב זה בבניין חומות ירושלים בימי נחמיה (עשרים לארתחששתא, 445-), וכפי שאכן מתפרש יותר ברווח מלשונו של כתב השטנה. ואין תוכנו של כתב זה דומה לקודמיו מימי כורש ודריוש העוסקים בבניין המקדש. ולפי זה הפרשיות אינן כסדרן, ופסוק כד בפרק ד', המתאר את ביטול בניין בית המקדש עד שנת שתיים לדריוש אינו המשך ישיר לכתוב לפניו על כתב השטנה בימי ארתחששתא וביטול בניין החומה, אלא המשך לפרק ד' פסוק ה על כתבי השטנה בימי כורש, העוסקים בביטול בניין המקדש. פרשת כתב השטנה בימי ארתחששתא שייכת לפי זה מבחינה כרונולוגית לפרקים ג'-ה' בספר נחמיה ולא לתחילת ספר עזרא (וייתכן על-פי תפיסה זו של המחקר ההיסטורי, שטבאל הנזכר בספר עזרא [ד', ז] כאחד מכותבי השטנה הוא-הוא טוביה העמוני מראשי המתנגדים לבניין החומה בספר נחמיה). למרות זאת הוכנס כתב שטנה זה לתחילת ספר עזרא, לתקופת כורש ודריוש, כדי להשלים את פרשת איגרות השטנה לפרשה אחת, ועלפי הכלל שאין מוקדם ומאוחר בתורה.

³⁴ ולדעת הרשב"א שנוכר לעיל, ארתחששתא הוא מלך נוסף לפני דריוש.

³⁵ ד"ר יי תבורי (התקופה הפרסית בעיני חז"ל, מחקרים בתולדות ישראל ובתרבותו, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, תשמ"ד) מרחיק לכת עוד יותר, וטוען שמפסטי המקראות ניתן לדבר על סדרם של שישה מלכים ראשונים של פרס על-פי הסדר של המחקר ההיסטורי: כורש (עזרא, ד', ה); כנבוזי (לא נזכר); דריוש הגדול (שם, ד', ה); אחשורוש (ד', ה); ארתחששתא הראשון (ד', ז); דריוש השני (ד', כד וכל ההמשך); ארתחששתא השני (ז, א וכל ההמשך).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כאמור, יתרונו של פירוש הפרק על-פי המחקר ההיסטורי בפשוטי המקראות הוא בכך שאכן מלשון כתב השטנה נראה שעסק בבניין חומת ירושלים ולא בבניין המקדש. אמנם לעיל הזכרנו את שיטת בעלי התוספות במסכת ראש השנה, שהחומה נבנתה במקביל לבניין המקדש; אך לשאר השיטות ההולכות על-פי הבנת חז"ל יש קושי מסוים בהבנת פרק זה.

ה. מלכי פרס בחזון דניאל

ונעיר על עוד פרשה אחת, שפרשנותה תלויה בשתי התפיסות ההיסטוריות, זו של חז"ל וזו של המחקר ההיסטורי. בעל סדר עולם סמך יתדותיו בין השאר על חזונו של דניאל בפרק י"א:

"ואני בשנת אחת לדריוש המדי עָמְדִי למחזיק ולמעוז לו. ועתה אמת אגיד לך, הנה עוד שלשה מלכים עמדים לפרס והרביעי יעשיר עשר גדול מכל וכחזקתו בעשרו יעיר הכל את מלכות יון. ועמד מלך גבור ומשל ממשל רב ועשה כרצונו. וכעמדו תִשָּׁבֵר מלכותו ותִחַץ לארבע רוחות השמים..."
(דניאל, י"א, א-ד).

הנחה פשוטה היא, שיהמלך הגיבורי הוא אלכסנדר מוקדון, שכבש את האימפריה הפרסית; אחרי כן נשברה מלכות יוון לארבע מלכויות, ובהמשך יש תיאור של יחסי מלכויות אלו זו עם זו. כך הבין בעל סדר עולם, שמדריוש המדי, שמימיו נמנים מלכי פרס, היו ארבעה מלכים לפרס עד שבא אלכסנדר מוקדון. וארבעת המלכים הם דריוש המדי (שמלך פחות משנה וקדם לכורש), כורש, אחשורוש ודריוש הגדול-ארתחשטתא. האחרון הוא המלך הפרסי האחרון, והוא זה שניגף לפני אלכסנדר מוקדון.³⁶ אך על-פי המחקר ההיסטורי אמנם ניגף דריוש הגדול בסוף ימיו לפני היוונים בקרב מרתון (490-), אך האימפריה הפרסית עדיין החזיקה מעמד כמאה ושישים שנה אחר כך. ודריוש שניגף לפני אלכסנדר היה דריוש השלישי (332-). ועל כורחנו נפרש את פסוקים א-ב כמנותקים מפסוקים ג-ד. שלושת המלכים העומדים לפרס הם כורש, כנבוזי ודריוש הגדול. המלך הרביעי הוא חשיארש-כסרכסס, שניגף לפני היוונים בצורה קשה ומכרעת

ולא ירדתי לסוף דעתו בכך. האם כוונתו לאחר את בניין המקדש לשנת 418 (שש לדריוש השני)? ומה שהביא מרש"י במסכת מגילה, יב, ע"ב, שאכן נבנה המקדש בימי דריוש השני, המעיין ייווכח מיד, שכוונתו של רש"י היא למי שנקרא בלשון המחקר דריוש הראשון, שמלך שבע עשרה שנים לאחר הצהרת כורש. ולא כינהו רש"י בשם דריוש השני אלא בגלל דריוש המדי (דניאל, ו', א) שקדם לו ולכורש, ושהמדע אינו נוטה כלל להתייחס אליו, או שמוזהה אותו עם אגברו (עיין: י"מ גרינץ, יספר עזרא - פרקים א-ב ופירושים, מחקרים במקרא, ירושלים, תשל"ט, עמ' 266). בטוחני שכל זה היה ידוע לד"ר תבורי ולכן כתבתי, שלא ירדתי לסוף דעתו.

רש"י משנה מעט פירוש זה, ומכניס על-פי יוסיפון את כנבוזי אחרי כורש במקום את דריוש המדי לפניו.

36

(קרב תרמופילי וסאלאמיס 479-480). אז החלה שקיעה איטית עם מעלות ומורדות רבים של האימפריה הפרסית ועליית משקלן שיי מדינות יוון. תהליך זה נמשך כמאה וחמישים שנה, ובסופו עמד מלך גיבור והוא אלכסנדר מוקדון, והוא אשר נאמר עליו "ומשל ממשל רב". וכאמור, זמן רב, כמאה וחמישים שנה, מבדילים בין התעוררות מלכות יוון בפסוק ב, לממשלתה בעולם בפסוק ג.

עוד נציין, שבפרקי דר' אליעזר (פרק מט), אכן מופיע שהמלך הרביעי, שהעיר את מלכות יוון, הוא אחשורוש, וכשיטת המחקר ההיסטורי ולא כבעל סדר עולם. אך אם יש בכך ראייה לשיטה הכוללת של חשבון השנים של המחקר ההיסטורי - על כך נדון בהמשך.

ו. הנחות יסוד במאמרו של ד"ר חפץ

עד עתה דנו בפרשיות שיש למחלוקת בין חז"ל והמחקר ההיסטורי השפעה ישירה על פירושן: מגילת אסתר, ארתחשסתא, שני חלקי ספר עזרא, פרשת איגרות השטנה ומלכי פרס בחזון דניאל. בחלק זה של המבוא נדון בעוד כמה פרשיות שיש למחלוקת זו השפעה עקיפה על פירושן, וזאת, אם נצליח לברר להיכן 'נעלמו' כמאה ושישים השנים שבין דריוש הגדול לבין דריוש השלישי, שניגף לפני אלכסנדר מוקדון. עד שלא נדון באותן פרשיות, נעמוד בקיצור על כמה עקרונות, שעליהם בנה הד"ר חפץ את מאמרו, בנסותו לענות על שאלתנו זו, להיכן 'נעלמו' כל אותן שנים וכל המלכים הרבים שאחרי דריוש הגדול, שלהבנת חז"ל הוא זה שניגף לפני אלכסנדר.

לפני שנעמוד על כך נזכיר לעצמנו שתי עובדות פשוטות וידועות, שאין עליהן כל מחלוקת:

- א. אצל כותבי ההיסטוריה הפרסית הקדומים אין מניין כרונולוגי קבוע ומסודר, העובר ממלך למלך. כל מלך מנה את שנותיו לעצמו, ולא אצל כל מלך יש לנו מניין ברור אף לגבי שנותיו שלו. הלוח הכרונולוגי המקובל במחקר ההיסטורי הנו פרי של עבודת שחזור שנעשתה ממרחק של אלפיים שנים ויותר מן התקופה הנדונה.
- ב. המלכים לא כינו עצמם על-פי מספרים סידוריים, ודריוש השלישי, למשל, לא קרא לעצמו 'השלישי' אלא דריוש או דריוש קודמונוס בלבד. המספרים הסידוריים ניתנו אף הם לאחר השחזור הנ"ל, ושוב - ממרחק אלפיים שנה ויותר.

וארבע טענות עיקריות למחבר על השחזור המקובל:

- א. טענת חז"ל, שכבר דנו עליה בהרחבה, היא שארתחשסתא אינו שם פרטי אלא כינוי שיכול להתאים לכל מלך פרסי אחר הידוע לנו. ממילא קיימת חפיפה, לפחות חלקית, בין שנותיהם של שלושת המלכים הנקראים ארתחשסתא לבין מלכים פרסיים אחרים המוכרים לנו בשמותיהם הפרטיים. דלות האירועים ההיסטוריים והתרבותיים הידועים מתקופותיהם של שלושת אלו (שזמנם הכולל הוא כמאה ושבע שנים) יש בה כדי לסייע לסברה זו.

- ב. חלוקת המספרים הסידוריים לבעלי השם דריוש אינה מוכחת. ובעוד שעל-פי המחקר ההיסטורי ידועים שלושה מלכים בשם זה, ואם נוסיף אליהם את דריוש המדי

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שקדם לכורש (דניאל פרק ו'; וכן שם, ט', א; י"א, א) הרי לפנינו ארבעה מלכים נושאי השם דריוש, טוען ד"ר חפץ שלא היו אלא שניים בלבד, והוא מזהה את דריוש השני עם דריוש המדי ואת דריוש השלישי עם דריוש הגדול.

ג. בממלכה כה גדולה כאימפריה הפרסית, הכוללת בתוכה "שבע ועשרים ומאה מדינה", ייתכן שבו בזמן יקראו שני אישים בתואר מלך, כשהקטן נמצא תחת דגלו של הגדול ממנו או בשלב של פילוג זמני. כך טוען מחבר המאמר ביחס לכנבוזי השני שמלך לדעתו, בזמנו של ארתחשסתא השני.³⁷

ד. אחרי הכול אין ספק שלא ניתן לדחוס את מלכי פרס הנשארים ואת האירועים הידועים עליהם אל תוך חמישים ושתיים שנות מלכות פרס הנמנות אצל בעל סדר עולם. וכאן טוען ד"ר חפץ טענה נוספת, שההיסטוריה הפרסית שמקובל במחקר לראותה כמתחילה מכורש לאחר שקרסה מלכות בבל (539-), מתחילה למעשה כמה עשרות שנים קודם קריסת מלכות בבל, בימי נבוכדנאצר ואף לפניו. וכל עלילות חשיארש-סרכסס למשל, המתוארות בהרחבה אצל הרודוטוס וכל מלחמותיו נגד יוון, היו קרוב למאה שנה לפני המקובל, ועדיין בימי נבוכדנאצר מלך בבל בשיא פריחתה של האימפריה הכשדית, ונערכו תחת חסותו של מלך המלכים הבבלי. כורש מלך אנשן המקובל במחקר ככורש בעל הצהרת שיבת ציון, היה לדעת ד"ר חפץ מלך פרס בתקופה קדומה עוד יותר, בסוף התקופה האשורית. ואילו כורש בעל הצהרת שיבת ציון הוא לדעתו כורש הצעיר שנלחם נגד ארתחשסתא השני (לדעת המחבר - אחשורוש) בראשית המאה הרביעית לפנה"ס. ממנו ועד אלכסנדר מוקדון אכן לא עברו יותר מכמה עשרות שנים.

על הנחתו הרביעית של המחבר, שבה יתרכז עיקר דיוננו בחלק זה של המבוא, ניתן להקשות כמה קושיות מדברי ההיסטוריונים היוונים, אך באמתחתו של המחבר ובמאמרו זה ראיות חזקות ומעניינות לשיטתו, ואף תשובות לשאלות העולות על שיטתו. אנו נדון כאן רק בהשפעות האפשריות של הנחתו זו על פירוש פסוקים ופרשיות במקרא, שפירושם המקובל, על-פי המחקר ההיסטורי, הוא מעורפל, עמום ומוקשה.

ז. השפעות אפשריות של דרכו העקרונית של ד"ר חפץ על סוגיות בפרשנות

המקרא

1. ישעיהו וכורש

מן הבעיות הגדולות בשאלת אחדותו של ספר ישעיהו, וכנראה הגדולה שבהן, היא הנבואה בראש פרק מ"ה:

"כה אמר ה' למשיחו לכורש אשר החזקתי בימינו לַרְדּ לַפְנֵי גוֹיִם וּמִתְנֵי מַלְכִים אֶפְתַּח לַפְתָּח לַפְנֵי דַלְתָיִם וְשַׁעֲרִים לֹא יִסְגְּרוּ".

³⁷ דבר זה עולה בקנה אחד עם טענת הר"י אברבנאל, הושנדר ומחבר המאמר, שאחשורוש הוא ארתחשסתא השני, ושחז"ל משבצים אותו במקום כנבוזי בין כורש לדריוש הגדול.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

השאלה היא כיצד ייתכן שנביא שניבא "בימי עזיהו יותם אחז יחזקיהו" (ישעיה, א', א), כלומר, עד שנת 698- לפי המקובל, ניבא על מלך שעתיד להיות 'משיח' בשנת 539-, כלומר, כמאה ושישים שנה אחר כך. שאלה זו הייתה אחד מן היסודות החשובים של המפרשים מאסכולת ביקורת המקרא, שאיחרו את הנבואות שבספר ישעיהו מפרק מ' ואילך לתקופת הבית השני, ולצורך זה יצרו את 'ישעיהו השני'. המפרשים על-פי המסורת היהודית נקטו כדבר פשוט, שנביא יכול להינבא בדבר ה' את העתידות לפרטיהן עד למרחק בלתי מוגבל, ויכול אף לנקוב בשמו של המלך שיקום ויסייע בגאולת ישראל.³⁸ לדעתנו יש קושי גדול בהבנה זו. אין דרכם של נביאים להינבא לעתיד כה רחוק, ובוודאי שלא נבואה מפורטת, המזכירה שמותיהם של אנשים שעדיין לא באו לעולם.³⁹ קושי נוסף נעוץ בכך שבתקופה זו עדיין לא נגזר חורבן על ירושלים, וירמיהו טוען עד לרגע האחרון שניתן להציל את ירושלים. כמו כן לא נזכרה במפורש גלות, ומדוע יש צורך בנבואה הנוקבת בשמו של מי שיחזיר מן הגלות? גם מי שיתרץ שאלות אלו חייב להודות שנבואה מסוג זה היא חריגה.

דעת חז"ל (יבמות, מט, ע"ב) היא, שישעיהו ניבא גם בזמנו של מנשה, שמלך חמישים וחמש שנים, אלא שלא נזכר הדבר בכותרת הספר. ההתעלמות ממנשה בכותרת הספר היא לגנותו של מנשה, על שהרג את הנביאים. אם נקבל את הנחתו של מחבר המאמר, שכורש מלך אנשן היה סבו של כורש בעל הצהרת שיבת ציון, עולה מכך, שכורש הסב היה בסוף התקופה האשורית, וישעיהו הכיר. הוא קראו 'משיח' לא בגלל ניצחונו על בבל אלא בגלל ניצחונו העתידי על אשור בסוף ימי מנשה ובימי יאשיהו.

תרומתו של כורש זה להתפוררותה של ממלכת אשור הייתה גם תרומה מכרעת, שלא מדעתו, ליכולתו של יאשיהו להכריז על עצמאות מדינית ורוחנית, וממילא גם לחידוש עבודת המקדש, לטיהור הארץ מן האלילים והבמות, לכיבוש רוב שטחה של ארץ ישראל בידי יאשיהו ולהשבת נדחי ישראל מעשרת השבטים.

כל אלו מצדיקים את התקוות שתולה ישעיהו בכורש בנבואה זו. נבואה משיחית זו נתקיימה רק בחלקה בימי יאשיהו, וכל מה שלא נתקיים בימיו קיים הקב"ה בימי כורש נכדו של כורש מלך אנשן, בעת שיבת ציון.

2. נבוכדנאצר וגויי הים

בנבואת כוס החמה (ירמיה, כ"ה) מזכיר ירמיהו רשימה ארוכה של גויים שישתו מיין הפורענות של שלטונו של נבוכדנאצר. בין השאר הוא מזכיר את "מלכי האי אשר בעבר הים" (שם, פס' כב). כולם ישתו מן הכוס ומלך ששך-בבל ישתה אחריהם. על-פי הידוע לנו מן המחקר ההיסטורי, לא התפשט שלטונו של נבוכדנאצר עד לאירופה.⁴⁰ שלטון זה

³⁸ ונסתייעו בנבואת איש האלוהים לירבעם על יאשיהו שיחלל את מזבח העגל בבית אל (מלכ"א, י"ג), אירוע שהיה למעלה משלוש מאות שנה לאחר הנבואה. לעניות דעתנו סיוע זה ניתן להידחות ואכמ"ל.

³⁹ בהערה הקודמת כבר אמרנו, כי לדעתנו אין ראיה מיאשיהו.

⁴⁰ אמנם מלכי קפריסין, "יאטנאן", היו כפופים למלכי אשור סרגון ואשורבניפל (ג"ב ברי, דברי ימי יוון, 1900 [תרגום נ' רבן, תל-אביב, תשכ"ד], כרך א, עמ' 199), אך לא ידוע על קשר בין בבל וירשתה של אשור לאי יוון כלשהו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

נתחדש והתבסס בימי דריוש הגדול ובנו חשיארש-כסרכסס בשנות התשעים והשמונים של המאה החמישית לפסה"נ, בעוד שנבוכדנאצר מת בשנת 560 בערך. אם נקבל את הנחת המחבר על החפיפה שהייתה בין האימפריה הפרסית-מדית לאימפריה הכשדית (ולכך הוכחות רבות), נעלה, שחשיארש-כסרכסס, שעלילותיו מתוארות בהרחבה כה רבה בכתבי הרודוטוס, היה בנו של דריוש המדי ולא של דריוש היסטספס בן וושתספא שבימיו נבנה המקדש. מלחמותיו של חשיארש היו אפוא עדיין בימי נבוכדנאצר, ומבחינה עקרונית (אף אם לא מבחינה מעשית) נעשו הדברים תחת דגלו של נבוכדנאצר.

3. מעמדו הכללי של נבוכדנאצר

בפרק ל"ד מתאר את ירמיהו את כוחו של נבוכדנאצר:

"ונבוכדנאצר מלך בבל וכל חילו וכל ממלכות ארץ ממשלת ידו וכל העמים נלחמים על ירושלים ועל כל עריה" (ל"ד, א).

על-פי הידוע במחקר ההיסטורי תיאור זה של נבוכדנאצר באותה תקופה הוא מופרז. ממשלתו של נבוכדנאצר בעת כיבוש ירושלים (לפני שכבש את אדום, מואב, עמון, מצרים, צור וצידון) כוללת אמנם כמה עמים אך עדיין אינה כממלכת אשור בשיא גדולתה. גם התיאור בפרקים אחרים בירמיהו (כגון "כי הנני קרא לכל משפחות ממלכות צפונה נאם ה' ובאו ונתנו איש כסאו פתח שערי ירושלים" - א', טו) נראה מופרז. הבעיה חזקה יותר בספר דניאל. דניאל מתאר את נבוכדנאצר כמלך השולט בכל העולם:

"אנתה [אנת קרי] מלְפָא מְלֶךְ מְלֶכְיָא דִּי אֱלֹהֵי שְׁמַיָא מְלֻכּוּתָא חֲסָנָא וְתִקְפָּא וְיִקְרָא יְהִב לָךְ. וּבְכָל דִּי דַרְיוֹן [דְּדִרְוֹן קרי] בְּנֵי אֲנִשָּׂא חִינּוּת בְּרָא וְעוֹף שְׁמַיָא יְהִב בִּידְךָ וְהַשְׁלֵטְךָ בְּכָלְהוֹן" (ב', לו-לח).
"אנתה [אנת קרי] הוא מלְפָא דִּי רבִית [רְבִית קרי] וְתִקְפָּתְךָ וְרְבוּתְךָ רְבַת וּמְטוּת לְשְׁמַיָא וְשְׁלֵטְנְךָ לְסוּף אַרְעָא" (ד', יט).

עצם העובדה שהקב"ה טורח להבהיר דווקא לנבוכדנאצר (ולא לשאר מלכי עולם) באמצעות חלומות, מעשים ועצם שליחתו של דניאל אליו, שמלכות העולם היא של הקב"ה "וּלְמֶן דִּי יִצְבָּא יְתַנְנָה" (ד', יד; ד', כב; ד', כט, ודומה לכך ה', כא ועוד), מעידים שהמקרא רואה בו את גדול מלכי עולם. ושוב, על-פי הידוע לנו הייתה מלכות אשור בשיא גדולתה גדולה ממלכות נבוכדנאצר בתקופה שדניאל מדבר עליה. אם נקבל את הנחתו של ד"ר חפץ, שכיבושי חשיארש ומלכי מדי ופרס נוספים נעשו תחת מטריית גג כשדית, מתפרשים עניינים אלו הרבה יותר ברווח.

4. כיבוש מצרים בידי נבוכדנאצר

להשפעת המאמר על הבהרת נקודה עלומה זו מתייחס בקצרה המחבר עצמו, ולא הוספנו אותה למבוא אלא בגלל שייכותה לסוגיה שאנו עוסקים בה עתה. הנביאים ירמיהו ויחזקאל מדברים על כיבושה של מצרים של פרעה חפרע בידי נבוכדנאצר מלך בבל. ירמיהו מדבר אל אנשי יוחנן בן קרח, שירדו למצרים אחרי רצח גדליה בן אחיקם ומדבר עמם על כיבוש מצרים עוד בדורם.

"הנני שלח ולקחתי את נבוכדנאצר מלך בבל עבדי ושמתי כסאו... ובאה [יבא] קרין והכה את ארץ מצרים" (מ"ג, י-יא).
"הנני נתן את פרעה חפרע מלך מצרים ביד איביו... ונתתים ביד מבקשי נפשם וביד נבוכדנאצר מלך בבל וביד עבדיו" (מ"ד, ל; מ"ו, כו).

וגם ביחזקאל דברים דומים. עיין בעיקר כ"ט, ט; ל', י, כד-כה.
על-פי המחקר ההיסטורי לא ידוע לנו שנבוכדנאצר (שמת כזכור בסביבות 560-) כבש את מצרים. זו נכבשה בידי כנבוזי הפרסי (530- עד 522-).
על-פי גישתו של ד"ר חפץ, המקדימה את מלכות הפרסים אל תוך ימי האימפריה הכשדית, כבש כנבוזי (הראשון) בן כורש (הראשון, מלך אנשן) את מצרים תחת חסות-העל של מלך המלכים הבבלי, והדברים הם עדיין בימיהם של ירמיהו ויחזקאל או סמוך להם, ועדיין בימי פרעה חפרע.
כפי שהזכרנו, לטענת ד"ר חפץ האימפריה הפרסית רבת השנים קיימת כבר בתקופה הכשדית, אלא שהמשיכה להתקיים אחר נפילת האימפריה הכשדית חמישים ושתיים שנה, ושלושים וארבע מהן בפני הבית.

ח. רשימות האנשים בספר עזרא ובספר דברי הימים - מקראות שאין להם הכרע

בספר עזרא ובדברי הימים רשימות רבות של אנשים, לעתים בני דור אחד ולעתים שושלת של משפחה אחת. הרשימות הן בעיקרן של משפחות העולים, ראשי העם, ורשימות יוחסין של הכוהנים, הלוויים ובני דוד.
רוב הרשימות מקוטעות, ההתאמה ביניהן חלקית ויש בהן סתירות לרוב. לכן קשה להביא ראיות נחרצות מרשימות אלו לדעת חז"ל או לשיטת המחקר. למרות זאת נרשום בראשי פרקים כמה מן הראיות לכאן ולכאן:

- א. בין ראשי העם העולים בעקבות הצהרת כורש עם זרובבל וישוע מופיעים נחמיה ומרדכי (עזרא, ב', ב). על-פי דרכם של חז"ל, הם-הם נחמיה בן חכליה הפחה ומרדכי היהודי, שהרי כולם - זרובבל, ישוע, נחמיה ומרדכי - בני דור אחד הם. לשיטת המחקר נצטרך לומר שנחמיה ומרדכי אחרים הם.
- ב. השוואת ספר היחוסין של עזרא (עזרא, ז', א-ה) לרשימת הכוהנים בדבה"א, ה', כט-מא, מעלה, שעזרא הוא בנו של הכוהן הגדול שלפני האחרון במקדש - שריה בן עזריה.

דבר זה ייתכן רק אם נניח כשיטת חז"ל, שעזרא היה בדור שיבת ציון.⁴¹ אם נניח כשיטת המחקר יהא עלינו לומר, שהכתוב "עזרא בן שריה" טומן בתוכו דילוג דורות גדול בין השניים. שהרי בין חורבן בית ראשון לעליית עזרא היו כמאה ושלושים שנה.

ג. על רשימת הכהנים הגדולים בנחמיה, י"ב, ט-יא, נדון בהרחבה להלן בפרק הבא.
 ד. לעומת זאת, ברשימת הכהנים שהתיישבו בירושלים בימי נחמיה, מופיע בדברי הימים (דהי"א, ט', יא) עזריה בן חלקיה, שהוא סבו של עזרא. ברשימה המקבילה בנחמיה (י', יא) מופיע שריה אביו של עזרא. פסוקים אלו נראים כסותרים את הנזכר לעיל, ששריה היה כוהן בימי הבית הראשון, ואף נוטים יותר לאַחַר את עזרא אל כשני דורות לאחר בניין הבית; וזה כשיטת המחקר ההיסטורי. על בעיה זו נכתבו פתרונות שונים ולא נאריך בהם כאן.⁴²

ה. רשימת הלויים בנחמיה (י"ב, כג-כו) נחתמת בפסוק: "אלה בימי יויקים בן ישוע בן יוצדק ובימי נחמיה הפחה ועזרא הכהן הסופר". על-פי חז"ל, שלושתם - יויקים, נחמיה ועזרא - בני דור אחד הם. ומדובר אפוא ברשימה של לויים בני אותו דור. לשיטת המחקר - דורות שונים הם, ויויקים קדם בדור אחד לנחמיה ולעזרא. שני הפירושים נראים לנו שקולים בפסוק זה.

ו. ראייה נוספת מובאת לשיטת המחקר ההיסטורי מהשוואת חטוש בן דורם של עזרא ונחמיה (נחמיה, י"ב, ב) עם חטוש משושלת היוחסין של בית דוד (דהי"א, ג', כב), שעל-פי החשבון חי מספר דורות לאחר שיבת ציון. אך כאמור, כל אלה הן ראיות קלושות, והפסוקים ניתנים לפירושים שונים.

ט. ההתייחסות לגישה ההיסטורית של חז"ל מצד מלומדים בדורות האחרונים

ד"ר חפץ אינו הראשון, שסתירה זו בין המחקר ההיסטורי המקובל לבין דעת חז"ל הטרידה אותו. קדמו לו רבים וטובים מבין אלו שדברי חז"ל ואמונת חכמים היו נר לרגלם, והנוטים להתייחס בדרך ארץ ובכבוד הראוי אל המחקר המדעי. זו הייתה הבעיה המרכזית שעמדה בפני עזריה מן האדומים בספרו מאור עיניים ובפני בני הפלוגתא שלו: המהר"ל מפראג בספרו באר הגולה, תלמידו ר' דוד גנו בספרו צמח דוד והר"י עמדן בפירושו לסדר עולם. בבעיה זו דן בהרחבה הר"י אברבנאל בפירושו לדניאל (מעייני הישועה, מעיין י"א, תמר ג). בזמננו דן בכך ההיסטוריון זאב יעבץ, ואף בדורנו נכתבו על כך דברים שונים. בפרק זה נסקור בקצרה חלק מגישותיהם של אנשי מסורת בני זמננו לנושא זה.

⁴¹ גם אם נניח כך, סביר יותר שיש כאן דילוג של דור אחד אל סוף תקופת הבית הראשון. דילוג של דור אחד ברשימות יוחסין הוא תופעה שכיחה.

⁴² ראה, למשל: י"מ גרינץ, 'פרקים בתולדות הכהונה הגדולה', מוצאי דורות, תל-אביב, תשכ"ט, עמ' 263 ואילך.

1. פירוש דעת מקרא, שהוא פירוש האמון על מסורת חז"ל והמפרשים המסורתיים, בחר משום מה להתעלם לחלוטין בכל פירושו לספרי הבית השני (אסתר, חגי זכריה ומלאכי, עזרא ונחמיה) מכל רמז לשיטת חז"ל. המבואות נכתבו לפי שיטת המחקר ההיסטורי. למפרש אסתר, גבריאל חיים כהן, היה ברור שהמגילה נכתבה אחרי בניין הבית - ואף מפרש ספרי עזרא וספרי נביאי הבית השני, מרדכי זר-כבוד, פירש בכל מקום על-פי הנחות המחקר ההיסטורי.

2. ההיסטוריון זאב יעבץ בספרו תולדות ישראל מקבל בדרך כלל את שיטת המסורת היהודית, המקרא וחז"ל, ומגן עליה מפני הביקורת החיצונית. אך בנושא זה של הלוח הכרונולוגי, נקט בשיטת המחקר ההיסטורי. המחבר, הרואה עצמו (במידה רבה של צדק) נאמן למסורת חז"ל, דן בבעיית הסתירה הכרונולוגית (כרך ג, 'מוצא דברי', פרק טו) ופותר אותה בדרכו שלו. לדבריו דעת ר' יוסי בסדר עולם שמלכות פרס בפני הבית ל"ד שנה אינה אלא דעת יחיד, אך חכמים חלקו עליו, ויחיד ורבים - הלכה כרבים. המקור שמביא יעבץ לחולקים על ר' יוסי הוא מדברים הנאמרים בסדר עולם (פרק ל'): "כל שני מלכי מדי ופרס חמישים ומאתיים שנה". דעה זו נראית ליעבץ תואמת את המחקר ההיסטורי, הטוען שמהצהרת כורש עד לסוף מלכות פרס עברו קצת יותר ממאתיים שנה ולא יותר (539- עד 332-) אך לכך ניתן אולי להוסיף עשרים שנים נוספות המיוחסות במחקר לכורש עד שלא כבש את בבל, והסטייה הנשארת אינה גדולה.

עוד כתב יעבץ, שהמאמר "מלכות פרסים לפני הבית ל"ד שנה" פירושו לפני **שנבנה** הבית, והכוונה היא לתקופה שמתחילת מלכותו של כורש בפרס עוד לפני שכבש את בבל. וכל דבריו של יעבץ דחויים מעיקרם לכל המעיין בסדר עולם. בפרק כ"ח שם נזכר במפורש, שבית שני עמד ארבע מאות ועשרים שנה, וכן שיטת חז"ל בכל מקום. ואם חויל טוענים (ע"ז, ט, ע"א) שעברו שלוש מאות שמונים ושש שנים מתחילת מלכות יוון ועד לחורבן, על כורחנו אין מלכות פרסים בפני הבית אלא שלושים וארבע שנים. בפרק כ"ט בסדר עולם כתוב במפורש, שעזרא עלה שנה אחרי חנוכת בית המקדש, וזה אינו עולה בקנה אחד עם השיטה הטוענת שמלכות פרס למעלה ממאתיים שנה. ועל כורחנו נקבל את גרסת הגרי"א והר"י עמון שגרסו במקום חמישים ומאתיים - חמישים ושתיים,⁴³ ובהתאמה גמורה לסדר עולם זוטא, וכן לדברי ר' יוסי שמלכות פרסים בפני הבית שלושים וארבע שנים (ושמונה עשרה נוספות לפני הבית). המדובר הוא בשיטה היסטורית שלמה, שלא ניתן לסתרה באמצעות שינוי גרסה כלשהי.⁴⁴

יעבץ טוען עוד, שמאמר ר' יוסי כמשמעו "מבטל כתובים מפורשים בנחמיה ובדברי הימים". לשאלת כתובים אלו עוד נתייחס. כעת רק נזכיר את טענת המהר"ל⁴⁵ שגם מי

⁴³ גם הלשון הרגילה בסדר עולם מצביעה על כך שיש לגרוס 'חמישים ושתיים'; על-פי סגנונו הרגיל של בעל סדר עולם היה עליו לומר 'מאתיים וחמישים' ולא 'חמישים ומאתיים' כבלשון המקרא.

⁴⁴ יעבץ טען טענה שלישית ליישב את סדר עולם עם המחקר ההיסטורי, ואליה יש לדעתי להתייחס ביתר רצינות. נביא טענה זו בהמשך.

⁴⁵ בבאר הגולה, באר שיש, ד"ה עוד בספר ימות עולם, בהשגתו על דברי עזריה מן האדומים.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שרוצה לחלוק על חז"ל במחקר ובמדע אינו יכול לומר עליהם שלא ידעו ללמוד את המקרא!

3. בסדרת מאמרים שפרסם ר' שאול לוסטיג ז"ל בכתב-העת שמעתין (שנה ה [תשכ"ט], גיליון 19; שנה ו [תש"ל], גיליון 23) הוא טוען, שאין לנו יכולת לזוז מחשבוננו של בעל סדר עולם כמלוא הנימה. תזוזה כזו תגרום בהכרח שינויים במניין שנות השמיטה, במולדות הלבנה ובמחזורי שנות העיבור ועל-ידי זה בחלות המועדים ובכלל זה אכילת חמץ בפסח ושינוי צום יום הכיפורים. הוא טוען שם, שראיותיו של המחקר ההיסטורי אינן נחרצות וחד-משמעיות, ואינן יכולות לעמוד בפני המסורת הנתונה לנו מבריאת העולם.

בתגובה לכך פרסם ד"ר מרדכי ברויאר את מאמרו 'הוראת היסטוריה ואמונת חכמים' (שמעתין שנה ט [תשל"ג], גיליון 36-37), ובו טען, שחז"ל לא התכוונו למסור לדורות מידע היסטורי אלא ללמדנו השקפת עולם, וממילא בלימוד הכרונולוגיה וההיסטוריה של מלכות פרס, אנו יכולים לפסוח על דעתם של חז"ל.

דבריו של ד"ר ברויאר התפרסמו ברבים והתקבלו בחוגים נרחבים בציבור הדתי. מלומדים העוסקים בתקופה הנידונה מפנים את הקורא אל מאמרו זה.⁴⁶ בדרך זו הלך אף ר' שמואל הכהן בספרו מבוא לספרי שיבת ציון במקרא⁴⁷ וכתב: "חז"ל ראו בדברי הנביאים והכתובים ספרי מוסר ליישר בהם לבות בני ישראל ומעשיהם" (שם, עמ' 68). ובהמשך: "חז"ל לא חקרו היסטוריה וכרונולוגיה, ודבריהם נאמרו מתוך מגמות חינוכיות ולפי השקפה מיוחדת על האירועים ההיסטוריים, שלא לפי ראות עיני אדם פשוטות"⁴⁸ (שם, עמ' 71).

⁴⁶ ראה למשל: תבורי (לעיל, הערה 35), הערה 8; שמואל הכהן (לעיל, הערה 9), עמ' 79.

⁴⁷ ראה בהערה הקודמת.

⁴⁸ ש' הכהן אף הרחיב השקפה זו מחז"ל אל המקרא עצמו וכתב: "אין הנביא מוגבל בסדרם של המאורעות או האישים ורשאי הוא להקדים את המאוחר או לאחר את המוקדם בהתאם למגמותיו הנבואיות. הנביא ברצונו מאריך וברצונו מקצר, ברצונו מגלה וברצונו מעלים, שכן אין מגמתו למסור מידע בצורה מדעית אלא הוא מונחה ע"י שיקוליו החינוכיים-נבואיים" (שם, עמ' 74). ובהמשך: "...חגי זכריה ומלאכי ידעו ללא כל ספק את האמתות ההיסטוריות אך הותירו לדורות רק את האמתות שלהם" (ההדגשה שלי - י"מ). קטם ש' הנהן לא פירש מהם גבולותיו בהשקפה זו; שהרי ניתוקה של 'האמת של הנביא' מן האמת ההיסטורית עשוי להוביל אותנו להבנה (שיש לה מהלכים רבים בעולם המדע), שסיפורי המקרא אינם בהכרח היסטוריה אלא רעיונות רוחניים. גם אם יכחיש המחקר (והוא עושה זאת!) את יציאת מצרים או את קריעת ים סוף, נוכל לפי דרך זו לתרץ שמאורעות אלו הם 'אמת נבואית' או 'רעיון חינוכי' בגנות שעבודם של עמים זרים וכדומה, ומבחינת המציאות אינם אלא משל. הרשב"א (תשובה תיד ובהמשכה) דן על דעות כאלו שנפוצו בזמנו, וגזר עם עוד ארבעים מחכמי דורו חרם עליהן ועל שכמותן. אנו בטוחים שיהודי ירא שמים ותלמיד חכם כר' שמואל הכהן יש לו גבולות ברורים לטענתו. לדעתנו, גבולות אלו אינם ברורים במאמרו, ואף מן הבחינה העקרונית נדמה לנו שכל חילוק וגבול לעול להיות מלאכותי. לנו ברור לחלוטין, שהאמת ההיסטורית היא בסיסה של האמת הנבואית: אין האמת הנבואית סוטה מזו ההיסטורית כמלוא הנימה. (ואף אם הרמב"ם נטה לדעת יחיד בגמרא, שאיוב לא היה ולא נברא אלא משל היה, אין זה אלא משום שמדובר שם באדם יחיד ולא באירוע היסטורי-לאומי.) כל הראיות שהביא ש' הכהן לדבריו דחויים, ואין בהן לדעתנו כדי להצדיק את ניסוח דבריו כפי שציטטנו לעיל.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ראיותיהם של ד"ר ברויאר ור' שמואל הכהן לטענה שחז"ל לא חקרו היסטוריה ולא עסקו בהיסטוריה - אין בהן ממש, ולדעתי יש לדחות את דבריהם לחלוטין. נביא כאן כמה מן הראיות ונבחנו אותן.

ברויאר מביא את דברי ר' יצחק אייזיק הלוי בספרו דורות ראשונים שכתב: "אבל רבותינו לא הייתה מלאכתם חקירת דברי הימים" (עמ' 59). בכך רוצה ברויאר לתרץ את התעלמותו של רי"א הלוי מן הבעיה הכרונולוגית בתקופת מלכי פרס. נדמה לי, שהמעניין בספרו החשוב של רי"א הלוי, רואה מיד עד כמה מופרכת טענה זו. חלק חשוב וניכר מן הספר מקדיש רי"א הלוי כדי להוכיח את אמינותם הרבה של חז"ל כהיסטוריונים של תקופת הבית השני, לעומת כתביו הפחות אמינים, לדעתו, של יוסף בן מתתיהו. בכל המחלוקות בין חז"ל ליוספוס נחלץ רי"א הלוי להגנתם של חז"ל כמוסרי עובדות נכונות וניתוח היסטורי מדויק ולא כמוסרי "רעיונות חינוכיים"... רי"א הלוי כלל אינו עוסק בתקופה הפרסית (פרט לעניין גזרות השבת של נחמיה ועוד כמה פרטים), וכל כולו של הספר על התקופה היוונית, החשמונאית, הרומית ומה שאחריה. הציטוט מדברי רי"א הלוי - על "רבותינו שלא הייתה מלאכתם חקירת דברי הימים" מוצא מן ההקשר, שהרי שם⁴⁹ מתייחס רי"א הלוי לא לחז"ל אלא לרבותינו בעלי התוספות (במסכת יבמות, סא, ל"א, ד"ה עיילא). בעלי התוספות חיו בתקופת ימי הביניים, למעלה מאלף ושלוש מאות שנה אחרי התקופה החשמונאית, ועליהם אומר רי"א הלוי שלא ידעו פרט מסוים במשמעות התואר 'כוחן גדול' בתקופה זו, כיוון שלא עסקו בחקירת דברי הימים אלא בפרשנות השי"ס. האם מכאן ניתן להסיק על חז"ל, שחיו בתקופת הבית השני וקצת אחריו, ושעסקו במקרא ובניתוח היסטוריה בכל דבריהם וימי הבית השני היו נהירים להם, שדבריהם בהיסטוריה דחויים מפני הרודוטוס וחבריו והיסטוריונים בני דורנו?! אתמהה.⁵⁰

אף דבריו של ברויאר על דברי בעל סדר עולם בסוגיה זו של מלכי פרס נראים לנו מופרכים. ונדון כאן בכמה מהם. בראשית דבריו כתב בשם סדר עולם רבה "מספר שנותיה של מלכות פרס לאחר חורבן בית ראשון היה 34", וטען, שבעל סדר עולם זוטא חולק עליו, שהרי כתב "שמלכות פרס נמשכה 52 שנה" (עמ' 53-54). אך דבריו בשם סדר עולם רבה אינם נכונים. נאמר שם "מלכות פרסים בפני הבית שלושים וארבע שנה" (פרק ל'), אולם במפורש נאמר שם גם - כמו בסדר עולם זוטא - ש"כל שני מלכי מדי ופרס חמישים

⁴⁹ כרך ב, עמ' 466, הערה לח.

⁵⁰ גם ראיות אחרות שהביא מן המהר"ל, מן התוספות, מן הרמב"ן ומן הראב"ד מופרכות לדעתי, כיוון שהן עוסקות בפרט זה או אחר, ובכך ברור שחז"ל לא דייקו. הם יכלו לכתוב, למשל, על הורדוס: "קס קטלינהו לכולהו", למרות שקטל לאו דווקא את כולם. ועל זה כתב מהר"ל "אין דברי חכמים ספר דברי הימים" (באר הגולה, באר שיש, מהדורת האניג, עמ' קלג), שעסקו בכללים ולא בפרטים. אך ודאי שאין בכך כדי לבטל שיטה שלמה של חז"ל על תקופת שיבת ציון וראשית ימי הבית שיטה הכוללת סדרם של מלכים, מספר שנותיהם ואירועים שקרו בימיהם.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ושתיים שנה". פשר ה'סתירה' המדומה הוא שמונה עשרה השנים של מלכות פרסים לפני בניין הבית, משנת אחת לכורש ועד שנת שתיים לדריוש, שנת ייסוד הבית, וכפי שמבארת הגמרא במגילה, ו, ע"ב ועוד.

בהמשך דבריו אומר ברויאר, שר' דוד גנו בעל צמח דוד תלמידים של הרמ"א והמהר"ל מביא את הדעה שאנשי כנסת הגדולה היו פעילים במשך שמונה דורות, מעזרא עד שמעון הצדיק, ושואל: "כיצד נדחוס שמונה דורות לתוך 40 שנה, חמש שנים לדור?" (עמ' 54; כנראה כוונתו לאותן שלושים וארבע שנים ועוד שש שנים שבהן דעכה מלכות פרס, על-פי הגמ' בע"ז, יב, ע"א שהובאה לעיל).

לא ציין ברויאר, שדעה זו מביא ר' דוד גנו בשם עזריה מן האדומים, שרוב גדולי ישראל חלקו עליו ועל שיטתו⁵¹. ר' דוד גנו עצמו, לאחר שהביא דעה זו, דחה אותה וכתב: "אך תדע שדבר זה לדברי בעל מאור עיניים [=עזריה מן האדומים] לא נמצא לא ביומא ולא בפ"ק דע"ז ולא בשאר דברי רז"ל". ולדבריו של ר' דוד גנו לא היו שם אלא שישה דורות של כוהנים גדולים⁵².

לכאורה עדיין לא פתרנו דבר, שהרי אף שישה דורות לא ניתן לדחוס לתוך ארבעים שנה. אך כאן עלינו לעמוד על שני דברים נוספים שהשמיטם ברויאר מחשבוננו. 1. רשימת ששת דורות הכוהנים הגדולים, המופיעה בנחמיה, י"ב, ט-יא אינה מתחילת ימי הבית אלא מהצהרת כורש. כך שנוספו לנו י"ח שנים, ויש לנו עתה חמישים ושמונה שנים ולא ארבעים כדבריו.

2. הראשון מבין הכוהנים הגדולים שם, יהושע בן יהוצדק, לא נולד בשעת הצהרת כורש. בעת ההצהרה היה כבר מנהיג העם כמבואר בעזרא, ב', ומסתבר שבתקופה זו כבר חיו בנו ובן בנו.

ולראיה זו נגד חז"ל, שעזריה מן האדומים הביאה **כראיה מרכזית לשיטתו**, נקדיש כמה מלים. לנו נראה שאדרבה, ממנה מתפרשת שיטת חז"ל יותר ברווח. ונבאר דברינו: יהוצדק, אביו של יהושע הכוהן הגדול היה כוהן גדול בימי צדקיהו, לפני חורבן בית ראשון. (דבה"א, ה', מא). אם נניח שבעת סיום תפקידו ככוהן גדול היה לפחות בן חמישים שנה, הרי בשנת הגלות היה בנו יהושע כבן עשרים וחמש. 52 שנים אחר כך, בעת שיבת ציון, היה יהושע כבן שבעים וחמש או אף קצת יותר. ברשימת ששת הדורות של הכוהנים עלינו להוסיף מספר זה לחמישים ושמונה השנים שמהצרת כורש ועד אלכסנדר מוקדון,

⁵¹ החיד"א בספרו מחזיק ברכה לאו"ח, קונטרס אחרון, סי' שז, מביא את תשובת מהר"ם אלשיך, שטוען בה, שמרן ר' יוסף קארו דן את ספרו זה של עזריה מן האדומים לשכחה, אך נפטר קודם שהספיק לחתום על כך בכתב ידו. אני מודה לידידי ר' יואל קטן שהעירני על כך. אמנם, היו גם גדולי תורה שכיבדו את שיטתו של עזריה ואף שתמכו בה.

⁵² א. מדובר על דורות של כוהנים, ולא של אנשי כנסת הגדולה כדברי ברויאר; חשיבות עניין זה תתברר בהמשך.

ב. אמנם בעמ' 63 תירך ר' דוד גנו את דברי בעל סדר עולם אף לשיטת עזריה מן האדומים שהיו שמונה דורות, אך כאמור לשיטתו-שלו היו שישה דורות בלבד, וידוע, הכהן הגדול השישי (נחמיה י"ב, יא) הוא עצמו שמעון הצדיק.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

והרי לנו למעלה ממאה ושלושים שנה לשישה דורות של כוהנים גדולים, כלומר, כעשרים ושתיים שנים לדור, ולא חמש שנים לדור.

יתרה מזו. חשבון הכוהנים הגדולים על-פי שיטת המחקר ההיסטורי אינו עולה יפה. שהרי החורבן אירע לשיטתם בשנת 586. על-פי ההנחה דלעיל, שיהושע בן יהוצדק, ראשון הכוהנים הגדולים מששת הדורות היה כבן כ"ה שנים, הריהו יליד 610. נכדו של יהושע, אלישיב (נחמיה, י"ב, ו), היה כוהן גדול בשנת שלושים ושלש לארתחשסתא (נחמיה, י"ג, ו-ז), שהיא שנת 432. על-פי המחקר. אף אם נניח שהיה כבן שבעים וחמש בעת כהונתו, הרי יש לנו הפרש של למעלה ממאה שנה בין הסב יהושע לנכדו אלישיב. ואם נניח שהיה צעיר יותר, גדל ההפרש. ולפי שיטת חז"ל המצמצמת את השנים מתפרש העניין בפערי שנים סבירים.

ר' שמואל הכהן תמך יסודותיו בהבנתו את דברי חז"ל כגישה חינוכית ולא היסטורית בעיקר על דברי בעל סדר עולם "הוא כורש הוא דריוש הוא ארתחשסתא", וכן על המאמר שם "ואין אתה מוצא לפרס מלכים אלא שניים, כורש ודריוש".⁵³ והואיל ואין ספק מתוך המקרא ומתוך חשבון השנים שכורש ודריוש הם מלכים שונים (עייין מגילה, י, ע"ב; ראש השנה, ג, ע"ב) וכן אין ספק שסלך בפרס גם אחשורוש, מסיק הכהן ש"במדרשים מעין אלה ביקשו חז"ל להביע רעיון כלשהו"⁵⁴, ומכאן יסוד כל גישתו על 'המגמה החינוכית'. אך יסודותיו רופפים. בדברי בעל סדר עולם שהיו לפרס שני מלכים בלבד הסתמך מחבר המאמר על גרסה מוטעית. הגרסה הנכונה היא "שלושה מלכים - כורש אחשורוש ודריוש".⁵⁵ אשר למאמר "הוא כורש הוא דריוש", כבר העירו בעלי התוספות (ראש השנה, ג, ע"ב, ר"ה "שנת"; וכן ריטבי"א, שם, ד"ה "גריס רש"י ז"ל" ועוד), שהכוונה היא שגם דריוש נקרא **שם בסוגיה** כורש על שם שכשר היה. אך לא באו הסוגיות לשלול את קיומו של מלך נפרד בשם כורש. וקרוב לוודאי שזוהי גם כוונתו של בעל סדר עולם.⁵⁶ ולמרות זאת עולה מדברי חז"ל בכל מקום שארתחשסתא אינו שם של מלך פרטי.

אף טענתו בשם הרב שואב, שחז"ל רצו להעלים את מספר השנים עד לקץ הימין, אינה עומדת במבחן הביקורת. מכיוון ששיטת חז"ל **במלכות פרס עסקה לא רק במספרי השנים אלא הייתה שיטה היסטורית שלמה שכללה פרשנות במקראות בדניאל, באסתר ובעזרא**, וכפי שהבאנו בפרקים הקודמים. לא ייתכן שהפכו סדרם של מלכים וסדרם של פרקים במקרא, בבלבו הכול ודרשו זיהויים בין אנשים, דורות ומגמות אך ורק כדי להעלים את מספר השנים.

להשקפתנו - ואנו משוכנעים שזוהי גם השקפת עולמם של המהר"ל, רי"א הלוי ואחרים שצוטטו לעיל - הלכו חז"ל בדרכו של המקרא כולו, וראו את ההיסטוריה כהופעת דבר ה' במסגרת הזמן והמקום. הם ראו בה תורה, ועסקו בנייתוחה במלוא כובד הראש.

⁵³ הכהן (לעיל, הערה 9), עמ' 60-61.

⁵⁴ עיין תבורי (לעיל, הערה 35), עמ' 69, הערה 12, שבירר ביסודיות גרסה זו.

⁵⁵ ולעיל הבאנו, שכנראה שנשתרבב משפט זה לסדר עולם מן הגמרא בראש השנה.

⁵⁶ בדרך זו בלבד שונה הלך גם תבורי (לעיל, הערה 35), עמ' 68, וטען שחז"ל הסיקו את כל ידיעותיהם על התקופה מן המקרא, ולא הסתמכו על מסורות היסטוריות כלשהן.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אף אם התעלמו מפרטים אלו או אחרים, הרי מגמתם החינוכית וההשקפתית לא הייתה מנותקת מעצם המציאות, ולכן הוגנת בעיני מכלל ההשקפות האלו של חוקרים בני זמננו, השקפתו של עזריה מן האדומים (בספרו מאור עיניים או בספרו ימות עולם), שחז"ל חקרו את התקופה בכליהם שלהם והגיעו למסקנות שאליהן הגיעו כמסקנות היסטוריות, אלא, על-פי טענתו, ביכולתנו לחלוק על מסקנות אלו לאור הממצאים שבידנו (עמ' 64). ואף לדבריו של עזריה מן האדומים אין אנו מסכימים, ונתייחס אליהם בפרק הבא.

אם יש לדעתנו, מקור לגיטימי לחלוק על דברי ר' יוסי בסדר עולם, הריהו ר' אליעזר בפרקי דרבי אליעזר, פרק מ"ט⁵⁷, שאחשוורוש הוא המלך הרביעי (על-פי דניאל, י"א, ב) לפרס, ומשמע שהיה אחרי דריוש. לפי זה אף אם נזהה את דריוש עם ארתחשטא, שנזכרו לו שלושים ושתיים שנים במפורש ועוד לפחות שנה או שתיים במרומז (נחמיה, י"ג, ו), על כורחנו נפרץ מחסום ארבעים שנות מלכות פרסים בפני הבית⁵⁸, ויש אף מקום לומר שאחשוורוש הוא כסרכסס בן דריוש. לאור כל המקורות שהבאנו במבוא, נראה שדבריו הם דעת יחיד⁵⁹, אך יש מכוחה פתחון פה להולכים בשיטת המחקר ההיסטורי⁶⁰. ובכל זאת עדיין לא מצינו שיטה שתחלוק על בעל סדר עולם במספר שנים כה גדול, כפי שחלק עליו המחקר ההיסטורי. ודבר זה הוא בעל משמעות, וכפי שנראה בפרק הבא.

י. שורשה העיקרי של המחלוקת בין בעל סדר עולם למחקר ההיסטורי

בפרק זה נתמודד עם אחת מטענותיו המרכזיות של עזריה מן האדומים בספרו מאור עיניים. עזריה טוען בספרו שאנו רשאים לחלוק על חשבוננו של בעל סדר עולם, שכן מצינו

⁵⁷ דבריו הובאו גם בצמח דוד בחלק השני, בתחילת דבריו על מלכות פרס (מהדורת ברויאר, עמ' 186-187).

⁵⁸ 6+34 על-פי הגמ' בע"ז, י, ע"א.

⁵⁹ אם נקבל את הנחת ר"ד גזו בצמח דוד, נוסיף אחרי אחשוורוש שבא אחרי דריוש את דריוש האחרון שנפל בידי אלכסנדר, וחריגתנו מתחום ארבעים השנים תגדל עוד יותר. מאחת הדעות באסתר רבה (פרשתא א) נראה שאחשוורוש היה אחרי דריוש: לדעת רבנן דר' ברכיה נחלקה מלכותו של אחשוורוש כעונש על כך שבפקודת דריוש הוגבל גובהו של הבית השני לשישים אמה; ומשמע, שאחשוורוש היה אחריו. אך גם בלאו הכי מדרש זה תמוה מבחינה היסטורית.

⁶⁰ עוד העירני תלמידי וידידי יהודה טרופר נ"י, על דברי הרמב"ן בוויכוחו עם המשומד (ספר הוויכוחים, מהדורת אייזנשטיין, עמ' 87): "ובבית שני לא היה מלך מיהודה רק זרובבל בן שאלתיאל ובניו, ימים מספר ועמדו אחר-כך שלוש מאות ושמונים שנה עד שמלכו בני חשמונאי הכוהנים המה ועבדיהם". מספר שנים זה מתאים לשיטת המחקר ההיסטורי (השנה האחרונה שנזכר בה זרובבל היא שתיים לדריוש, 521-). בשנת 142- "הוסר עול הגויים מישראל, והחלה ספירה ותיארוך" לשמעון הכהן הגדול ושר הצבא ונשיא היהודים - חשמונאים א, יג). אמנם במהדורת שעוועל של כתבי הרמב"ן תוקנה הגירסה ל-380 שנה עד החורבן. אך גרסה זו אינה מתיישבת עם תוכן דברי הרמב"ן. ועיין עוד בהשמטות ומילואים לפרשת ויחי (רמב"ן, מהדורת שעוועל; שעוועל נוקט שם את גרסת אייזנשטיין ואינו מציע לתקנה).

מכל מקום אין בכוח דברים בלתי ברורים שנאמרו במסגרת ויכוח עם נוצרי - וייתכן שנאמרו לשיטתו של הנוצרי - כדי לדחות דברים מפורשים של הרמב"ן בספר הגאולה (תחילת שער שלישי) שאימץ לחלוטין את חישוב השנים של בעל סדר עולם.

במקומות רבים שמפרשים ראשונים ואחרונים חלקו על חשבוננו. ונביא מספר דוגמות לכך:

א. הרמב"ן בפירושו לתורה (שמות, י"ב, מ-מא) ביאר, שמהולדת יצחק ועד ליציאת מצרים עברו 430 שנה. לחשבוננו של בעל סדר עולם עברו 400 בלבד.

ב. הר"י אברבנאל נחלק על סדר עולם במקומות רבים. בפירושו לשופטים (י"א, כו) טען שמכיבוש ארץ סיחון ועד לימי יפתח עברו כ-260 שנה, ולפי סדר עולם עברו 300 שנה; לאברבנאל מִלֶךְ שאול שבע עשרה שנה, ולפי סדר עולם מִלֶךְ שנתיים; לאברבנאל שפט יהושע את העם עשרים שנה, ולפי סדר עולם - עשרים ושמונה; לאברבנאל שפט שמואל עשרים שנה, ולסדר עולם - שתים עשרה; ועוד.⁶¹

ג. לדעת הראב"ד בספר הקבלה עמד בית ראשון 427 שנים, ולפי סדר עולם - 410; לראב"ד (שם) מלכות פרסים בפני הבית שלושים שנה, ולפי סדר עולם - 34.⁶²

כיוצא בדבר עוד מחלוקות רבות. ומדוע לא נוכל אנו לקבל את שיטת המחקר, שמלכות פרסים בפני הבית מאה ותשעים שנה ולא ל"ד כבעל סדר עולם?

ואם צודק עזריה מן האדומים בטענתו, מדוע זה יצאו נגדו ובחריפות כה רבה גדולי ישראל שהכירו את שיטתו, ומדוע כתב על דבריו ריעב"ץ⁶³ "דרך חז"ל אמיתי. ה' יצילנו מדעת חיצונים בילדי נכרים ישפיקו המוסיפים הרבה במניין מלכי פרס ומאריכים שנותיהם מאוד ולא ימצאו ידיהם ורגליהם בבית המדרש".

זאת ועוד: ר' דוד גנו בספרו צמח דוד מוכן לקבל, שלא כמו פשט דברי סדר עולם, שהיו מלכים לפרס בנוסף לשלושת הנזכרים בחז"ל, ובסך-הכול מונה ארבעה עשר מלכים, ובכל זאת הוא נדחק להכניס את כולם במסגרת הזמן של בעל סדר עולם (שלושים וארבע שנים ועוד שש שנות מלכות פרס בשקיעתה, שנזכרו במס' ע"ז, ט, ע"א, דלעיל), ודחה בשתי ידיים את האפשרות לחרוג ממסגרת זמן זו.⁶⁴

והר"י אברבנאל שכה הרבה לחלוק במקומות אחרים על בעל סדר עולם, הביא בספרו מעייני הישועה (מעייני א, תמר ג; וע"ע מעייני עשירי, תמר ו-ז) רשימה של י"ד מלכי פרס ואף הוא נשאר במסגרת ל"ד השנים.

נראה לי ששתי סיבות עיקריות הביאו את רוב המפרשים לעמוד כחומה בצורה אל מול המחקר ההיסטורי:

⁶¹ עיין עוד אברבנאל לשמו"א, ז', ב; ל"ג, א.

⁶² מראיות אלו ועוד רבות נראה לי שנדחית טענתו של ריש לוסטגי (במאמרו בשמעתין, שנה 11 גיליון 23), שצ"ל לנו לזוז כמלוא הנימה מחשבוננו של בעל סדר עולם, וזאת בגלל ההשפעות ההלכתיות שיש לשינוי מספרי השנים.

⁶³ הגהות לסדר עולם, פרק ל' (מהדורת ליינער, אות ב).

⁶⁴ עיין חלק ראשון, האלף הרביעי, תחילת פרק "ממניין שטרות" (מהדורת ברויאר, עמ' 62-63); שם, חלק שני, עמ' 190-191.

א. הר"י אברבנאל⁶⁵ מתפלמס ארוכות עם היסטוריונים בני דורו על משך ימי הבית השני על רקע חישובי הקצין בדניאל ובעיקר על הנאמר "שְׁבַעִים שְׁבַעִים נחתך על עמך ועל עיר קדשך לכלא הפשע ולחתם חטאות [ולְהַתֵּם חטאת קרי] ולכפר עֲוֹן ולהביא צדק עלמים ולחתם חזון ונביא ולמשח קדש קדשים" (ט', כד). המפרשים שפירשו בעקבות בעל סדר עולם ביארו "שְׁבַעִים שְׁבַעִים" על 490 השנים שבין חורבן ראשון לחורבן שנים, ואלו שבעים שנות הגלות 420- שנות הבית השני על-פי סדר עולם. המלומדים הנוצרים שהביא אברבנאל פירשו על 490 השנים שבין דניאל לבין הולדת משיחם יש"ו.⁶⁶ אצל חכמי ישראל היה קיים חשד סביר, שההיסטוריה הפרסית נתארכה בצורה מלאכותית על-ידי חוקרים במשך הדורות כדי להתאימה לחישובים הנוצריים.

ב. חכמי ישראל ובראשם ריה"ל בכוזרי (גי, סה) והרמב"ם (בהקדמתו לפירוש המשנה) בנו את עיקר כוחה וסמכותה של תורה שבעל-פה על שלשלת הקבלה מדור לדור. ברוח המשנה באבות (א', א): "משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע ויהושע לזקנים וזקנים לנביאים, ונביאים מסרה לאנשי כנסת הגדולה". הרמב"ם ממשיך את שלשלת הקבלה עד לסוף תקופת התנאים, ומפרט את שמות כל החכמים במשנה, באיזו תקופה היו ומי קיבל ממי. גם הראב"ד כתב על כך את ספרו שלשלת הקבלה. לדעתם שלשלת זו היא הנותנת תוקף להלכות למשה מסיני, שעברו מדור- לדור, וכך סבור גם ריה"ל. על-פי המחקר ההיסטורי, הבנת חז"ל אינה רק טעות בהיסטוריה חיצונית ובפירושי המקראות. הבנת חז"ל אף מעידה שלא היו מודעים לתקופה של קרוב למאתיים שנה; מוטעית גם הבנתם של חז"ל, שחגי זכריה ומלאכי, אחרוני הנביאים, ראו את שמעון הצדיק משיירי כנסת הגדולה, העומד בפתחה של תקופת הזוגות. חגי וזכריה שניבאו עד שנת ארבע לדריוש (518- למניינם) לא ראו את שמעון הצדיק, שקיבל את אלכסנדר מוקדון בשנת 332- בשערי ירושלים. החלל שנוצר, והעובדה שלא ידוע לנו על דבר שנוצר בתקופה זו בספרות, בתרבות ובפרשנות התורה ולא ידוע לנו שם של חכם אחד מתקופה זו, בעוד שחכמי המשנה שהיו קצת אחרי-כן ידועים לנו לפרטי פרטיהם בשמותם, בשם רבותיהם ותלמידיהם, במאמריהם ובהלכותיהם - חלל זה מעמיד בסימן שאלה את שלשלת הקבלה ואת אמינותה (מלבד התמיהה הגדולה על עצם ההיווצרות של חלל זה, כאשר תקופה קצרה אחר-כך ידועים לנו פרטים רבים כל-כך על החכמים).
הערה נוספת בשולי עניין זה של אנשי כנסת הגדולה: מפרשים וחוקרים התלבטו רבות במשמעות המספר **מאה ועשרים** הקשור בכך⁶⁷, ומדוע נבחר דווקא מספר זה של

⁶⁵ מעיין עשירי, תמר ו-ז.

⁶⁶ ואף שלחשבונו של המחקר ההיסטורי היום יש 535 שנים בין חורבן בבל בשנת אחת לדריוש (539-) לבין הולדת משיחם, חשבונם היה שונה במעט; עיין שם באברבנאל.

⁶⁷ ברוב המקומות בחז"ל כשנוכרו אנשי כנסת הגדולה לא נזכר מספרם (עיין למשל מגילה, כה, ע"א; ברכות, לג, ע"א). אן במגילה, יז, ע"ב, אמר ר' יוחנן "מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תיקנו י"ח ברכות על הסדר". וכן משמע בירושלמי מגילה (פ"א, ה"ב), על שמונים וחמישה זקנים ועוד שלושים וכמה נביאים, ושוב - המספר מתאים למאה ועשרים. וכאמור לעיל, הרמב"ם הביא מספר זה בהקדמה לפירוש המשניות, וכן רבים אחרים.

אנשים, ולא שבעים סנהדרין, למשל. הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשניות מונה כמה מהם. את חגי, זכריה ומלאכי דניאל, חנניה מישאל ועזריה, עזרא, נחמיה, מרדכי וזרובבל. הרי"י אברבנאל, ור"ד גז"ל⁶⁸ מנו את ראשי העם בעזרא, ב', ב. והרמב"ם ור"ד גז"ל כתבו שעמם נוספו חכמים להשלמת המספר מאה ועשרים. נראית ביותר השערתו של הרב ש' גורן⁶⁹, שהמספר מאה ועשרים מורכב משלושת בתי-הדין שישבו בהר הבית, בעזרה ובלשכת הגזית (משנה סנהדרין, ו', ב); באחד מהם היו שבעים ואחד דיינים, ובשניים האחרים - עשרים ושלושה דיינים בכל אחד. לבתי דינים אלו מצטרפים הנביאים חגי, זכריה ומלאכי, והרי כאן מאה ועשרים זקנים שמהם יצאה הוראה לכל ישראל.

להבנתנו, ייתכן שמעולם לא נקבע מספר זה של מאה ועשרים כדפוס למוסד העליון של ההנהגה הרוחנית. לפי חשבוננו של בעל סדר עולם, לא פעל מוסד הכנסת הגדולה במשך דורות רבים, אלא רק בדור שראשיתו בזרובבל ויהושע, חגי וזכריה וסיומו בשמעון הצדיק. אם נקבל דעה זו אין אנו זקוקים כל-כך להסבר המספר מאה ועשרים. אין הוא אלא מספרם **האקראי** של מנהיגי הדור וחכמיו המופיעים בספרי שיבת ציון במקרא, והם שהוגדרו בפי חז"ל כאנשי כנסת הגדולה. חכמים אלו מופיעים במקומות הבאים: א. עזרא, ב', ב - ראשי העולים מן השבי (אחד עשר); ב. עזרא, י', ב, טו-טז - עזרא, שכניה בן יחיאל וארבעה מנהיגים נוספים שעסקו בהבדלת הנשים הנכריות (שישה); ג. נחמיה, ח', ד - החכמים שעמדו אצל עזרא בעת שקרא את ספר התורה באוזני כל העם בראש השנה (שלושה עשר); ד. נחמיה, ח', ז - הלוויים שהבינו לעם את דברי התורה (שלושה עשר); ה. נחמיה, ט', ד-ה - הלוויים שזעקו אל ה' ובירכוהו לעיני העם ביום הצום בכ"ד בתשרי (אחד עשר בניכוי אלו המופיעים פעמיים בשני הפסוקים); ו. נחמיה י', א-כח - חותמי האמנה של נחמיה (עשרים ושלושה כוהנים, שבעה עשר לוויים, ארבעים ושלושה ראשי העם).

בניכוי שמות המופיעים פעמיים (כגון באמנה ובלוויים המבינים, ועוד) ובתוספת חגי, זכריה ומלאכי ושמעון הצדיק, המספר המדויק הוא מאה ועשרים.⁷⁰

תירונו הגדול של שיטת ד"ר חפץ הוא, שבנוסף לכך שהוא לוקח את שיטת חז"ל ללא תירוצים דחוקים וללא שיטות צדדיות, והגמרות ושיטות הראשונים העיקריות מתפרשות

⁶⁸ הרי"י אברבנאל, נחלת אבות, ט, א; ר"ד גז"ל, צמח דוד, חלק א', האלף הרביעי, עמ' מהדורת ברויאר, עמ' 57.

⁶⁹ ש' גורן, תורת המועדים, תל-אביב, תשכ"ד, עמ' 519-520.

⁷⁰ ישנם כארבעה שמות נוספים העשויים להתפרש ככפולים, כגון בניו (נחמיה, י', י) וּבְנֵי (שם, ט', ד) ולעומתם ניתן להכניס אף את דניאל, חנניה מישאל ועזריה בשיטת הרמב"ם נגד הרי"י אברבנאל. וקיימות גם אפשרויות נוספות.

ייתכן גם שהמספר "שמונים וחמישה זקנים" הנזכר בירושלמי מגילה, א', ב (שהובא לעיל, הערה 67) מבוסס על שמונים ושלושה חותמי האמנה (נחמיה, י', א-כח) בתוספת עזרא וחכם נוסף, אולי מרדכי או דניאל.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לפיו ברווח, הרי שיטתו היא היחידה מבין אלו המקובלות היום המתמודדת עם רציפות הקבלה והמסורת מאחרוני הנבואים ועד לשמעון הצדיק ותקופת הזוגות מחד גיסא ועם נתוניו הבסיסיים של המחקר מאידך גיסא. אם אמנם תעמוד שיטתו זו במבחן הביקורת ותוכל לה, נראה לי שד"ר חפץ הצעיד אותנו צעד חשוב מאוד בחקר אמונת חכמים לעומקה. אמונת חכמים פנים רבות לה ובדרכים רבות ניתן ליישבה. הפנים שמשווה לה ד"ר חפץ בסוגיה הנדונה הן פנים שמחות ומאירות כיום נתינתה.

לסיים, מלים מספר על דרך עבודתו במאמר של הד"ר חפץ :

מלבד עריכה סגנונית והוספת מקורות מעטים לעושר המקורות שצייד בהם ד"ר חפץ את מאמרו, הוספנו בשולי המאמר הערות שצוינו באותיות. אלו הן הערות עזר, והן נועדו בעיקר לקורא הממוצע, שלעתים אינו בקי בסדרי הזמנים ובנבכי המאורעות הרבים הנזכרים במאמר. הקורא המלומד הבקי בתקופות הנידונות יוכל לדלג עליהן. להערות אלו שלושה תפקידים עיקריים:

א. סיכום מקוצר של פרקים שנראו לנו מסובכים וקשים.

ב. שיבוץ אישים ומאורעות שזכרו במאמר במסגרת המחקר ההיסטורי המקובל, מבחינת התאריך והרקע ההיסטורי. נציין שהמחבר, עקבי לשיטתו שבאה לתת לוח זמנים חדש להיסטוריה, אינו מציין במאמרו בשום מקום את התאריך המקובל לאירועים הנדונים בו. בהביאנו בהערות את הדעה המקובלת במחקר לא התכוונו לחלוק על הנחותיו של ד"ר חפץ (פרט למקרים מעטים שהסתייגנו מדבריו במפורש), אלא לאפשר לקורא להשוות את הנחותיו של מחבר המאמר עם הדעה המקובלת.

במקרים רבים חזרנו על דברים שכבר הזכרנו קודם, ואף שם עשינו זאת מתוך כוונה, שהקורא ימצא עצמו על מפת ההיסטוריה במהירות ובקלות.

ג. עוד השתדלנו בהערותינו להפנות את הקורא, ככל שניתן, לספרות השוואתית הנמצאת תחת ידו. מחבר המאמר השתמש בעיקר בספרי המקור, שחלקם לא תורגמו מלטינית או משפות לועזיות אחרות; ואף אלו הכתובים בשפה המובנת לקורא, ספק אם הם מצויים תחת ידו. אנו השתדלנו להפנות את הקורא הממוצע אל האנציקלופדיה העברית, האנציקלופדיה המקראית ועוד ספרים על תולדות התקופות הנדונות, הנמצאים בהישג יד.